

Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії України і методики викладання історії

ДИПЛОМНА РОБОТА

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти
на тему:

**«АДАПТАЦІЯ ТА НАВЧАННЯ ДІТЕЙ З ЧИСЛА ВНУТРІШНЬО
ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ: ВИКЛИКИ ТА
МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ»**

Студентки 2 курсу, групи СОІз-2 м
спеціальності 014 «Середня освіта»
(за предметними спеціальностями)
предметної спеціальності
014.03 «Середня освіта (Історія
та громадянська освіта)»

Приходько Адріани Валеріївни

Керівник:

доцент кафедри історії України і
методики викладання історії,

кандидат історичних наук, доцент

Галицька-Дідух Тамара Вячеславівна

Рецензент:

асистент кафедри історії України і
методики викладання історії,

кандидат історичних наук

Савчук Богдан Романович

Зміст

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ	8
РОЗДІЛ 2. ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНІ ОСОБИ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ВІЙНИ: МАСШТАБИ, ПІДТРИМКА ТА ОСВІТНІ ВИКЛИКИ.....	17
2.1. Причини і масштаб внутрішнього переміщення населення під час війни.	17
2.2. Механізми захисту та соціальної підтримки внутрішньо переміщених осіб.	25
2.3. Освітні умови та проблеми дітей внутрішньо переміщених осіб в Україні в умовах війни.	33
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ ДЛЯ ДІТЕЙ З ЧИСЛА ВПО	42
РОЗДІЛ 4. МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ ДІТЕЙ З ЧИСЛА ВПО	53
4.1. Формування світогляду на уроках історії: поняття та значення формування світогляду.	53
4.2. Методичні підходи до формування загальних і предметних компетентностей учнів з числа ВПО на уроках історії.....	58
4.3. Методики роботи з травмою через історичний контекст.....	71
ВИСНОВКИ	82
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	86
ДОДАТКИ	102

ВСТУП

Актуальність теми зумовлена безпрецедентним зростанням кількості внутрішньо переміщених осіб в Україні, спричиненим збройною агресією російської федерації з 2014 року та особливо після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року. Україна опинилася серед держав-лідерів за масштабами внутрішнього переміщення, що перетворило питання соціальної інтеграції, захисту та реалізації освітніх прав ВПО на один із ключових напрямів державної політики. Тривалість воєнного конфлікту, глибина гуманітарних наслідків, динамічні зміни нормативно-правової бази й соціально-освітніх потреб висувають необхідність комплексного наукового осмислення цього явища.

Значну частку внутрішньо переміщеного населення становлять діти шкільного віку, які опиняються в ситуації подвійної вразливості – як неповнолітні та як вимушені переселенці. Втрата домівки, розрив соціальних зв'язків, переживання травматичних подій, труднощі адаптації до нового шкільного середовища безпосередньо впливають на їхній емоційний стан, мотивацію до навчання, поведінку та академічні результати. Це потребує від закладів освіти створення безпечного, інклюзивного й підтримувального простору, здатного забезпечити психологічну стабільність і сприяти успішній соціалізації учнів.

Особливого значення проблема набуває на уроках історії – предметі, що формує національну ідентичність, громадянські компетентності, критичне мислення та ціннісні орієнтири. Для дітей з числа ВПО історичні теми, пов'язані з війною, окупацією, втратами чи міграцією, можуть бути емоційно чутливими та травматичними. Тому педагог-історик має володіти спеціальними методичними підходами, які передбачають делікатний добір змісту, використання психологічно безпечних технологій навчання, індивідуалізацію освітнього процесу, міждисциплінарну взаємодію та емпатійну комунікацію.

Попри наявні державні ініціативи, міжнародні програми підтримки та нормативно-правові напрацювання, у практиці шкільної освіти все ще існують

труднощі: нерівний доступ дітей ВПО до якісного навчання, недостатня підготовка педагогів до роботи з травматичним досвідом, брак методичних матеріалів і цілісних рекомендацій щодо викладання історії в умовах вимушеної міграції. Це створює суперечність між задекларованими освітніми правами та реальними можливостями їх реалізації.

Отже, дослідження адаптації та навчання дітей з числа внутрішньо переміщених осіб на уроках історії є надзвичайно актуальним у сучасних суспільно-політичних умовах. Воно має важливе теоретичне, практичне й соціальне значення, оскільки спрямоване на вдосконалення педагогічної практики, підтримку психологічної безпеки учнів, розвиток громадянської свідомості та зміцнення стійкості української освітньої системи в умовах війни.

Об'єкт дослідження – процес адаптації та навчання дітей з числа внутрішньо переміщених осіб у закладах загальної середньої освіти в умовах воєнного часу.

Предмет дослідження – методичні підходи, педагогічні умови, форми й засоби адаптації та навчання дітей з числа внутрішньо переміщених осіб на уроках історії.

Мета дипломної роботи – теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити ефективність методичних підходів до адаптації та навчання дітей з числа внутрішньо переміщених осіб на уроках історії, спрямованих на їх соціальну інтеграцію, розвиток компетентностей, критичного мислення та формування національної ідентичності.

Завдання:

1. Проаналізувати причини, масштаби та особливості внутрішнього переміщення населення в Україні в умовах воєнної агресії та визначити освітні потреби дітей ВПО.
2. Дослідити механізми державного захисту внутрішньо переміщених осіб та їх вплив на освітні можливості дітей.
3. Виявити психолого-педагогічні умови та труднощі адаптації дітей ВПО у шкільному середовищі.

4. Теоретично обґрунтувати особливості організації навчального процесу для дітей ВПО на уроках історії.
5. Розробити та апробувати систему методичних підходів, спрямованих на формування предметних і загальних компетентностей, критичного мислення, національної ідентичності та подолання травматичного досвіду учнів.

Для реалізації поставлених завдань використано такі **методи дослідження**. На теоретичному рівні застосовано аналіз, синтез, узагальнення, порівняння та систематизацію психолого-педагогічної, методичної й наукової літератури, а також нормативно-правових документів, що регулюють освітній процес дітей з числа внутрішньо переміщених осіб. Це дало змогу визначити наукові підходи, понятійний апарат, стан розробленості проблеми та окреслити теоретичні засади дослідження.

На емпіричному етапі використано педагогічне спостереження, бесіди, інтерв'ю, анкетування вчителів, учнів і батьків, аналіз продуктів навчальної діяльності. Застосування цих методів забезпечило виявлення особливостей адаптації, освітніх потреб, труднощів та рівня психологічного комфорту дітей ВПО у шкільному середовищі.

Для перевірки ефективності запропонованих методичних підходів було проведено педагогічний експеримент, що включав констатувальний, формувальний і контрольний етапи. Це дозволило оцінити результативність організованих педагогічних умов і вплив певних методів навчання історії на рівень адаптованості та успішності учнів.

Отримані дані опрацьовано за допомогою статистичних і математичних методів, що забезпечило їх кількісний та якісний аналіз, інтерпретацію результатів і формування обґрунтованих висновків.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

– вперше теоретично обґрунтовано особливості організації освітнього процесу для дітей ВПО на уроках історії, зокрема формування світогляду, предметних і

загальних компетентностей, розвитку критичного мислення та навичок громадянської активності;

– вперше розроблено систему методичних підходів, що передбачає використання інтерактивних технологій, проєктної діяльності та ін. і роботу з травматичним досвідом, спрямованих на ефективну адаптацію, формування національної ідентичності та психологічну підтримку учнів;

– уточнено і систематизовано понятійний апарат щодо внутрішньо переміщених осіб в умовах війни та визначено специфіку освітніх, психологічних і соціальних потреб дітей з числа ВПО, що дозволяє розглядати їх як окрему педагогічну групу з особливими потребами;

– узагальнено існуючі механізми державного захисту ВПО і виявлено суперечності між нормативно-правовими гарантіями права на освіту та реальними умовами навчання, що впливає на доступність і якість освітніх послуг;

– визначено психолого-педагогічні умови, що забезпечують успішну адаптацію, соціалізацію та емоційний комфорт внутрішньо переміщених дітей у шкільному середовищі, включаючи фактори підтримки, безпечного навчального простору та взаємодії з педагогами і однолітками;

– удосконалено педагогічний інструментарій діагностики рівня адаптації та навчальної успішності дітей ВПО, що дозволяє оцінювати ефективність освітніх стратегій та коригувати методичні підходи відповідно до індивідуальних потреб учнів.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані для розробки та впровадження методичних рекомендацій для педагогів, які працюють із дітьми з числа внутрішньо переміщених осіб, зокрема на уроках історії. Запропонована система методичних підходів сприяє формуванню безпечного, підтримувального та інклюзивного освітнього середовища, розвитку критичного мислення, громадянських компетентностей та національної ідентичності учнів. Результати дослідження можуть застосовуватися у підготовці та підвищенні кваліфікації вчителів,

психологів і соціальних педагогів, а також у практичній діяльності шкіл для оцінки ефективності освітніх стратегій, корекції навчального процесу та створення умов для успішної інтеграції дітей ВПО у шкільне середовище. Крім того, результати можуть бути використані при розробці освітніх програм і навчальних планів, спрямованих на забезпечення прав внутрішньо переміщених дітей на якісну освіту.

Розроблені методичні підходи були **апробовані під час** педагогічної практики в Тисменицькому ліцеї Тисменицької міської ради, де навчалися діти з числа внутрішньо переміщених осіб. Впроваджувалися інтерактивні методи, проєктна діяльність, наративні історії та вправи для роботи з травматичним досвідом. Спостереження та аналіз показали підвищення мотивації учнів, активності на уроках, формування критичного мислення та громадянських компетентностей, а також покращення міжособистісних взаємин у класі. Результати апробації підтвердили ефективність запропонованих методик і можуть бути рекомендовані для використання в практиці інших шкіл, що працюють з дітьми ВПО.

Публікації. На основі третього розділу було опубліковано статтю «Особливості освітнього процесу для дітей з числа внутрішньо переміщених осіб» у спеціалізованому ресурсі призначений для вчителів «Методичний портал» (2024-2025).

Структура та обсяг дослідження зумовлені його метою та завданнями. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, які містять шість підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків (20 найменувань). Основний обсяг викладений на 83 сторінках, загальний обсяг 129 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Діяльність щодо захисту та підтримки дітей внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в Україні регламентується комплексом законодавчих актів, урядових постанов та методичних рекомендацій, що формують правову та організаційну основу для їх соціальної та освітньої інтеграції. Основним нормативним документом є Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» [23], який визначає правовий статус ВПО, їхні права на освіту, медичне обслуговування, тимчасове проживання та соціальну адаптацію. Закон гарантує можливість обирати навчальний заклад незалежно від адміністративного розташування та отримувати державну цільову підтримку для здобуття професійної, професійно-технічної та вищої освіти.

Постанови Кабінету Міністрів України уточнюють механізми реалізації зазначених прав. Так, постанова № 509 [20] регламентує порядок взяття внутрішньо переміщених осіб на облік, що є передумовою отримання статусу ВПО, а постанова № 332 [4] визначає правила надання соціальної допомоги на проживання під час воєнного стану. Інші урядові документи встановлюють механізми компенсації витрат за тимчасове житло та комунальні послуги, що дозволяє створювати належні умови для адаптації сімей переселенців.

Методичні рекомендації Міністерства освіти і науки України, зокрема лист № 1/13007 [9], містять практичні поради щодо соціалізації та інтеграції дітей ВПО у громадах, спрямовані на організацію освітнього процесу з урахуванням їх психологічних та освітніх потреб. МОН систематично видає методичні листи та рекомендації, які допомагають школам створювати безпечне та підтримуюче середовище для дітей з числа переселенців, забезпечуючи їхню освітню успішність та інтеграцію у навчальні колективи. Лист № 1/13007-24 «Про соціалізацію та інтеграцію дітей внутрішньо переміщених осіб у громадах» [13] містить конкретні рекомендації для освітніх установ щодо адаптації дітей до нового шкільного середовища, врахування їх психологічних потреб і створення безпечного освітнього простору. Додатково МОН видає методичні листи щодо

організації дистанційного та змішаного навчання, використання освітніх платформ та інтеграції дітей у колективи нових шкіл [15].

Наглядові та аналітичні документи, підготовлені Верховною Радою та експертами з прав людини, дають змогу оцінити стан реалізації закону про ВПО, аналізувати проблеми доступу до освіти та пропонувати законодавчі ініціативи щодо додаткової підтримки, зокрема цільової допомоги студентам з числа переселенців [21]. Такі аналітичні матеріали сприяють підвищенню ефективності політики держави та формуванню практичних рекомендацій для освітніх та соціальних інституцій. Наприклад, аналітичний звіт Верховної Ради щодо реалізації закону про ВПО [35] містить інформацію про те, що частина дітей переселенців стикається з труднощами при зарахуванні до шкіл через різні адміністративні вимоги та нестачу місць. На основі цього звіту запропоновано законодавчі зміни, які спрощують процедуру вступу та передбачають додаткову державну підтримку школярів та студентів з числа ВПО.

Міжнародні норми та рекомендації, розроблені Радою Європи та іншими міжнародними організаціями, підкреслюють важливість забезпечення права на освіту ВПО відповідно до державних стандартів, включно з дистанційними або індивідуальними формами навчання. Законодавство України враховує ці міжнародні стандарти, адаптуючи їх до національного контексту. Звіти UNHCR [44;45], IDMC [40], UNESCO [43] та World Bank [50;51] забезпечують кількісну та порівняльну інформацію про масштаби переміщення та вплив війни на систему освіти, що є важливим для планування державних політик, ресурсного забезпечення та розробки ефективних програм соціально-педагогічної підтримки дітей ВПО. Наприклад, UNHCR (Управління Верховного комісара ООН у справах біженців) – щорічні звіти про ситуацію ВПО та біженців в Україні, включно з рекомендаціями щодо забезпечення освіти, доступу до ресурсів та соціально-психологічної підтримки.

Під час педагогічної практики в Тисменицькому ліцеї Тисменицької міської ради було проведено опитування серед учнів, серед яких навчалися діти з числа внутрішньо переміщених осіб. Основною метою опитування було

з'ясувати особливості їхньої адаптації до навчального процесу, соціальної інтеграції у класі та наявні освітні й психологічні потреби. Інструментом дослідження слугувала анкета з відкритими та закритими питаннями, що дозволяло отримати як кількісні, так і якісні дані про стан адаптації, рівень комфорту в навчальному середовищі, участь у позакласних заходах та взаємодію з педагогами й однолітками.

Отримані результати опитування виконують функцію емпіричної бази дипломного дослідження. Вони дозволяють зіставити теоретичні положення та рекомендації з реальним станом адаптації дітей ВПО у конкретній школі, виявити проблемні зони та практичні потреби, а також підтвердити або скоригувати висновки, зроблені на основі аналізу нормативних, методичних і наукових джерел. Використання даних опитування підвищує наукову обґрунтованість роботи та конкретизує рекомендації щодо соціально-педагогічної підтримки та освітніх стратегій для дітей-переселенців.

Історіографія дослідження проблеми внутрішньо переміщених осіб в Україні полягає у висвітленні сучасних наукових підходів до аналізу соціально-освітніх, психологічних та педагогічних аспектів їхнього життя та навчання. Історіографія проблеми охоплює роботи, присвячені впливу війни на дітей та сім'ї, соціальну адаптацію ВПО, методики педагогічної підтримки та інтеграції у навчальні заклади.

Геополітичні та історико-політичні дослідження формують широкий контекст аналізу воєнних подій та їхніх соціальних наслідків. У цьому напрямі класичні монографії та тексти розглядають ідеологічні, історичні та довготривалі геополітичні чинники, які впливають на розвиток конфліктів та формування суспільної свідомості. Вони дозволяють зрозуміти комплексні взаємозв'язки між міжнародною політикою, державними інституціями та поведінкою населення у воєнний час. Особлива увага у цих дослідженнях приділяється аналізу історичних подій, що мають довгострокові наслідки для безпеки країни. Наприклад, історичні роботи, присвячені ядерному роззброєнню України, пояснюють передумови сучасних безпекових викликів і допомагають окреслити

причинно-наслідкові зв'язки між минулими політичними рішеннями та поточними кризами. Зокрема, праці В. Горбуліна, В. Бадрака, С. Здьорука [123;131] розглядають ідеологічні, історичні й довготривалі геополітичні чинники, що впливають на розвиток конфлікту і суспільну свідомість. Ці дослідження важливі для інтерпретації макропроцесів, дозволяють зрозуміти взаємозв'язок між політичною динамікою, суспільними трансформаціями та соціально-психологічними наслідками для населення. Вони забезпечують аналітичну основу для наукового осмислення причин конфліктів та їхнього впливу на різні сфери життя, включно з освітою та соціальною підтримкою. Ю. Костенко, наприклад, аналізує передумови російської агресії щодо [125].

Історичний аспект внутрішньо переміщених осіб, зокрема дітей, під час російської агресії в Україні, досліджується через призму воєнних, соціально-політичних та гуманітарних наслідків конфлікту, які досліджували О. Колесніченко, І. Курінна, М. Сірант [55;56;106]. Ці праці дозволяють відстежити масштаб переміщень, маршрути евакуації та умови, в яких опинилися діти в нових громадах. Важливим є розгляд змін у демографічній структурі населення, доступу до освіти та соціальних послуг, що відображає довгострокові наслідки війни для соціальної інтеграції молодого покоління.

Дослідження, присвячені психічним розладам серед дітей та внутрішньо переміщених осіб у умовах війни, формують фундамент для розуміння масштабів проблеми. Великі оглядові та мета-аналітичні праці В. Кердивар та В. Христенко, О. Солдатова, В. Аттанаяке, Р. Блекмора, Ф. Чарльсона та Дж. Хенкельмана вказують на підвищену частоту тривоги, депресії та посттравматичних стресових розладів у постраждалих популяціях [91;115;117;118;121;134].

Когнітивна модель ПТСР, запропонована А. Елерсом та Д. Кларком [119], використовується як теоретична основа для інтерпретації механізмів утримання травматичного досвіду та розробки терапевтичних підходів у постконфліктних групах. Ця модель дозволяє пояснити, як травма впливає на поведінку,

сприйняття та емоційний стан дітей і дорослих, що пережили внутрішнє переміщення.

Дослідження демонструють ефективність спрямованих групових та когнітивно-поведінкових втручань для неповнолітніх біженців та переселенців. Праці С. Сілвала, Е. Пфайффера та Г. Пріба [130;127;122] підтверджують, що такі підходи значно покращують психоемоційний стан і адаптацію дітей, що робить їх цінними для практичної психосоціальної підтримки.

Разом із цим, автори відзначають методологічні складнощі у вивченні психічних розладів у ВПО. Неоднорідність вибірок, відмінності в інструментах діагностики та необхідність контекстуалізованих підходів для різних вікових та культурних груп потребують ретельного врахування у наукових та практичних роботах. В. Аттанаяке, Ф. Чарльсон та А. Елерс [115;118;119] наголошують на важливості адаптації методик до специфіки місцевого контексту.

Українські емпіричні дослідження зосереджуються на специфіці соціальної травми, ACE (adverse childhood experiences) та потребах дітей внутрішньо переміщених осіб. О. Клименко, С. Сальнікова та С. Дембіцький [124] підкреслюють, що соціальна травма суттєво впливає на розвиток дітей ВПО, що обґрунтовує необхідність комплексної діагностики та довготривалої підтримки для забезпечення їхнього психічного та соціального благополуччя.

Праці Ю. Омельченко та С. Волошина [126;79] висвітлюють практичні підходи до надання допомоги, акцентуючи як клінічні, так і соціально-педагогічні інструменти для сприяння адаптації дітей у новому соціальному та освітньому середовищі. Такі підходи демонструють, як інтегровані втручання можуть підтримати дитину у періоди переміщення та стресу.

Дослідження Н. Корпач, О. Котух, О. Самойлової та В. Пономарьова [93;94;129] аналізують типові прояви розладів адаптації у дітей ВПО та підкреслюють важливість системи шкільної підтримки і соціальної роботи для корекції цих проблем. Автори відзначають, що успішна підтримка дітей значною мірою залежить від організованої взаємодії освітніх та соціальних інституцій.

Загалом, українські джерела наголошують на значущості міжсекторної співпраці між психологами, педагогами та соціальними службами, а також на необхідності адаптації втручань до реальних обмежень воєнного часу. Ю. Омельченко, О. Самойлова та О. Чуйко [126;129;113] підкреслюють, що ефективна підтримка дітей ВПО потребує гнучких і контекстуалізованих стратегій, що враховують специфіку місцевих умов та індивідуальні потреби дітей.

Дослідження соціально-педагогічної підтримки дітей ВПО поєднують теоретичні моделі інтеграції з практичними рекомендаціями для шкіл і громад. Практичні посібники AUTTA надають чек-листи та конкретні поради щодо організації переходу дитини в нову школу та її адаптації до нового колективу, що допомагає педагогам і батькам ефективніше супроводжувати дітей у періоди переміщення [116]. Монографії Т. Алексеєнко та колективу систематизують соціально-педагогічний досвід, описують методи супроводу переселенців і пропонують структуровані підходи до інтеграції ВПО у освітньо-соціальне середовище [71].

Емпіричні дослідження О. Протаса, А. Попка та А. Дяченка разом із численними онлайн-ресурсами документують практичні приклади місцевих ініціатив: від організації позашкільного дозвілля до формування приймаючої громади як активного інтеграційного агента [128;103]. Усі джерела підкреслюють, що ефективність соціально-педагогічної підтримки значною мірою визначається наявністю місцевих ресурсів, професійною підготовкою педагогів та координацією на рівні громади.

Загалом, українські джерела демонструють, що комплексний підхід, який поєднує практичні методики та підтримку з боку шкільної та громадської інфраструктури, є ключовим для забезпечення успішної адаптації дітей ВПО у нових соціально-освітніх умовах.

Класичні та сучасні дослідження з методики історичної освіти підкреслюють ефективність діяльнісного, проєктного та інтерактивного підходів у формуванні критичного мислення й громадянських компетентностей. Праці О.

Пометун, В. Власова, Т. Довбенка, І. Ящук, Д. Десятова та О. Земляної демонструють, як активні методи підвищують мотивацію учнів та розвивають аналітичні навички, що є важливими для формування історичної свідомості [102;76;84;150;83]. Я. Камбалова розкрила історіографію уявлень про навчально-методичні комплекси, описала поняття та систематизувала думки дослідників [89].

Дослідження З. Максимейко та Т. Золотаренко виокремлюють роль аксіологічних підходів у вихованні моральних і патріотичних цінностей, що в умовах війни набуває додаткової значущості. Г. Маринченко та сучасні праці з технологій розвитку критичного мислення пропонують конкретні вправи й проєктні моделі для шкільного курсу [96;133]. Таким чином, методична література демонструє синергію між формуванням компетентностей та практичною підготовкою учнів до громадянської участі.

Дискусія про формування національної свідомості та громадянської компетентності поєднує теоретичні концепції й практичні програмні напрацювання. В. Борисов, С. Бойко, Т. Воропаєва, Ж. Петрочко, І. Бех та І. Жадан аналізують механізми формування національної ідентичності, роль освіти та сім'ї у вихованні патріотизму й громадянської відповідальності [147;75;101;86;74].

Праці, що розглядають національну ідентичність у контексті освіти, пропонують конкретні підходи до інтеграції патріотичного компоненту в освітній процес. Водночас автори звертають увагу на ризики інструменталізації освіти для політичних цілей та підкреслюють важливість критичної й етичної парадигми викладання, зокрема у працях Л. Ващенко, І. Родигіної, І. Шкільної та О. Пометун [148;105;114;102].

Аналітичні публікації та журналістські розслідування надають оперативний контекст щодо житлових проблем, економічних викликів і доступу до базових послуг для переселенців. Статті в медіа та аналітичні звіти таких платформ, як Epravda, Svoi.city, ActiveGroup, Cedos та VoxUkraine, документують життєві кейси, проблеми з житлом та працевлаштуванням, що

конкретизує масштаби практичних викликів для ВПО [55;56;104;52;48]. Ця група джерел часто використовується для ілюстрації «соціального фону» дослідження та для формулювання політичних рекомендацій. Водночас журналістські та аналітичні матеріали потребують перехресної перевірки з офіційними даними та академічними дослідженнями через можливі упередження й методологічні обмеження.

Праці з травмапедагогіки та методичні посібники підкреслюють необхідність чутливих до травми педагогічних практик, підготовки вчителів і використання діагностичних інструментів. Книги та посібники Дж. Германа, А. Елерса та Дж. Генкелманна [121;119;121] надають практичні алгоритми роботи з дітьми, які пережили травму, а онлайн-інструменти, наприклад Gefühlsmonster-Scan, пропонують швидку діагностику емоційного стану школярів [146].

Методичні матеріали та посібники шкільних установ і організацій, що працюють у гуманітарному полі, акцентують увагу на індивідуалізації підходів, безпеці навчального простору та створенні мережі підтримки між школою, сім'єю і службами охорони здоров'я [29;58;59;88;90;96;142;145].

Дослідники також наголошують на необхідності адаптувати міжнародні моделі до національного контексту, враховуючи специфіку соціокультурного середовища та обмеження воєнного часу. Такий підхід дозволяє забезпечити більш ефективну психологічну підтримку та інтеграцію дітей ВПО у навчальне та соціальне середовище.

Довідкова література та класичні підручники формують теоретичну та термінологічну базу дослідницької роботи. Психологічні енциклопедії, словники та методичні праці забезпечують уніфікацію понять і методів, зокрема енциклопедія Степанова, словник Психологія особистості та праці Бека [135;136;137]. Такі джерела є важливими для коректного визначення ключових понять, зокрема травми, адаптації та компетентності, а також для побудови методологічного апарату дослідження.

Методологічні праці з педагогіки, філософії та історії освіти доповнюють аналітичну рамку дослідження, дозволяючи інтегрувати емпіричні знахідки у

системні підходи до освітньої політики та практики викладання [140;141;143;144;102;84;77;78;81;82;85;86;87]. Використання довідкових джерел підвищує теоретичну вагу висновків і сприяє узгодженню термінології з національними стандартами.

Таким чином, огляд джерел та історіографії досліджень щодо внутрішньо переміщених осіб, зокрема дітей, свідчить про багатовимірний характер наукового підходу до проблематики. Законодавчі та нормативні акти встановлюють правові основи для забезпечення доступу ВПО до освіти, соціальної допомоги та медичного обслуговування, тоді як методичні рекомендації та практичні посібники спрямовані на адаптацію освітніх і соціальних практик до конкретних потреб переселенців. Аналітичні та наглядові матеріали Верховної Ради та правозахисних організацій дозволяють оцінити реалізацію закону та формулювати цільові заходи підтримки дітей-переселенців.

Історіографія проблематики охоплює дослідження психічних, соціальних та педагогічних наслідків війни, а також методики інтеграції ВПО у навчальні й соціальні системи. Праці українських і міжнародних авторів висвітлюють історичні, когнітивні, психосоціальні та соціально-педагогічні аспекти, що дозволяє поєднувати теоретичні концепції з практичними моделями підтримки. Такий підхід забезпечує комплексне розуміння проблеми та створює основу для розробки ефективних політик і програм соціальної й освітньої допомоги для дітей ВПО.

РОЗДІЛ 2. ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНІ ОСОБИ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ВІЙНИ: МАСШТАБИ, ПІДТРИМКА ТА ОСВІТНІ ВИКЛИКИ

2.1. Причини і масштаб внутрішнього переміщення населення під час війни.

Україна належить до країн із значними міграційними потоками, які охоплюють як міжнародну, так і внутрішню міграцію. До міжнародної міграції належать біженці-іноземці, трудові мігранти, іноземці, що прибули на навчання, туристи, а також нелегальні мігранти, які перетинають кордони транзитом. Внутрішня міграція характеризується переміщенням населення всередині країни, спричиненим зміною місця проживання в межах інших населених пунктів або регіонів. Такі переселення можуть бути пов'язані з сімейними обставинами, пошуком кращих умов життя чи роботи, навчанням, внутрішнім туризмом чи відпочинком.

Особливу категорію внутрішніх мігрантів становлять вимушені переселенці – люди, що залишають свої домівки через загрозу життю чи здоров'ю, часто внаслідок катастроф, аварій, терористичних актів або збройних конфліктів. В Україні ця проблема стала особливо актуальною після Чорнобильської катастрофи, коли понад 50 тисяч осіб були евакуйовані з Прип'яті та прилеглих сіл. Евакуація проводилася поспіхом, без особистих речей, лише з документами, а переселенців розселяли на відстані до 30 км із заборобою повертатися [71, с. 8-9].

Тодішня соціальна політика обмежувалася наданням медичної допомоги, житлом та частковою компенсацією за майно. Спеціалізованих соціальних служб та психологічної підтримки не існувало, через що переселенці стикалися з упередженим ставленням у нових громадах, дефіцитом шкіл і робочих місць. Частина людей, не витримавши умов, поверталася у зону відчуження («самосели»). Чорнобильська катастрофа виявила слабкі місця соціальної політики України, спричинила масову внутрішню міграцію та глибокі соціальні

проблеми через відсутність належної адаптації та психологічної підтримки [71, с. 8-9].

Проблема внутрішнього переміщення населення в Україні набула нового масштабу внаслідок російсько-української війни, що розпочалася у 2014 році та стала повномасштабною у лютому 2022 року. Масові міграційні процеси не виникають спонтанно: вони мають глибинні причини, пов'язані з історичними, політичними та соціально-економічними чинниками. Саме з аналізу витоків російсько-українського збройного протистояння доцільно розпочати дослідження причин внутрішнього переміщення населення.

Геополітичні передумови російсько-української війни формувалися тривалий час і включають історичні, політичні та економічні чинники. Україна довгий час перебувала під впливом російської імперії та СРСР, що сформувало специфічні міждержавні відносини. Після здобуття незалежності у 1991 році Росія не визнала повністю суверенітет України і прагнула утримати її у своїй сфері впливу, що включало тиск у ядерній сфері та економічну залежність. Будапештський меморандум і передача ядерної зброї стали ключовими подіями, що показали стратегічну мету Москви – послабити Україну і блокувати її зближення з ЄС та НАТО [131, с.17].

Стратегічне розташування України між Європою та Росією, її роль у транзиті енергоресурсів, а також європейська інтеграційна орієнтація стали додатковими факторами конфлікту. Росія сприйняла рух України до ЄС і НАТО як загрозу власним інтересам, що призвело до анексії Криму та війни на Донбасі. Ідеологічна доктрина «руського міра», сформована з кінця 1990-х і використовувана владою Росії для легітимізації впливу на пострадянському просторі, стала ключовим інструментом виправдання агресії [65].

Війна має екзистенційний характер: для Росії вона пов'язана з імперськими амбіціями і контролем над Україною, для України – із захистом суверенітету, територіальної цілісності та національної ідентичності. Політичний режим Росії використовує агресію для консолідації влади та мобілізації суспільства, тоді як відкритий конфлікт став очевидним після

Революції Гідності 2013–2014 років, яка засвідчила незворотний рух України до ЄС і НАТО [131, с. 18].

20 лютого 2014 року Росія розпочала військове вторгнення з метою анексії Кримського півострова. Після захоплення Криму Кремль ініціював збройний конфлікт на сході України, що призвів до початку війни на Донбасі. У цей період Росія використовувала політичний та інформаційний тиск, підтримку сепаратистських рухів і економічні важелі для впливу на Україну, що створило триваючу кризу на сході країни.

Цей період підготував ґрунт для подальшої агресії. Наприкінці 2021 року Росія почала масштабне нарощування військових сил уздовж українського кордону та на території Білорусі. 21 лютого 2022 року Кремль визнав так звані «ДНР» і «ЛНР» «незалежними державами», оголосивши Мінські угоди недійсними. 24 лютого 2022 року близько 4:00 за київським часом Путін оголосив про початок «спеціальної військової операції» проти України з заявленими цілями – «денацифікація» та «демілітаризація» України, «захист населення від геноциду» та «превентивний захист територіальної цілісності Росії» [60].

Приховані цілі – повне знищення української державності, ліквідація збройних сил, встановлення окупаційного управління, примусова «русифікація» суспільства, депортації мільйонів українців у сибір.

Війна, розв'язана російською федерацією проти України, спричинила безпрецедентну за масштабами гуманітарну кризу, яка позначилася на всіх сферах суспільного життя. Одним із найбільш відчутних наслідків цієї агресії стало масове внутрішнє переміщення людей, змушених залишати свої домівки через пряму загрозу життю, втрату майна та руйнування інфраструктури. Внутрішньо переміщені особи (ВПО) стали однією з найуразливіших категорій населення, оскільки їхня ситуація поєднує в собі як матеріальні, так і психологічні втрати, а також необхідність швидкої адаптації до нових умов життя.

Причини цього явища багаточисельні: від відкритих бойових дій та обстрілів цивільних об'єктів до систематичних порушень прав людини,

примусових депортацій і цілеспрямованого знищення соціально-економічної інфраструктури. Для багатьох громадян переселення стало єдиним засобом збереження життя та безпеки родини. Особливу небезпеку становлять масові ракетні удари по цивільній інфраструктурі, зокрема по енергетичних об'єктах. Вони призводять до відключень електроенергії, водопостачання та опалення, що особливо критично в холодний сезон. Такі умови значно ускладнюють повсякденне життя та змушують людей шукати безпечніші регіони для тимчасового або постійного проживання [52].

Водночас ситуацію ускладнюють і супутні фактори: економічна нестабільність, втрата робочих місць, відсутність доступу до базових послуг (медицини, освіти, комунальних ресурсів). У той самий час масштаби цього явища засвідчують глибину викликів, що постали перед державою: мільйони українців були змушені покинути власні домівки та шукати прихистку у відносно безпечних регіонах країни [55].

Особливістю внутрішнього переміщення в умовах російського вторгнення є його швидкість, масовість і географічна різноманітність. Якщо на перших етапах війни найбільше переселення відбувалося з Донбасу та південних регіонів, то згодом до цього процесу долучилися жителі майже всієї території України, яка опинилася під ударом.

За даними Internal Displacement Monitoring Centre, станом на кінець 2014 року 646 000 українців стали внутрішньо переміщеними особами через війну на Донбасі та анексію Криму. Найбільше внутрішніх переміщень спостерігалось в східних областях України: Донецькій та Луганській, а також у прилеглих регіонах, куди переміщувалися люди для безпечного проживання (Харківська, Дніпропетровська області). Згідно з даними аналітичного центру та спільноти Cedos, до повномасштабного вторгнення РФ в Україні найбільша частка ВПО спостерігалася у таких містах, як Сєвєродонецьк (44% ВПО), Маріуполь (20%), Ізюм (13%), Буча (11%), Ірпінь (9%), Бердянськ (8%), Київ (5,5%) та інші. Нині всі ці населені пункти зазнають активних бойових дій, що постійно змінює

статистику переселення через прагнення людей залишити тимчасово окуповані території [40].

Жителі східних і центральних регіонів України були змушені залишити свої домівки та майно через загрозу життю і здоров'ю. Для точного розуміння категорії ВПО важливо розглянути адміністративно-правовий статус та фактори, які стали підставою для їхнього внутрішнього переміщення.

Станом на 2025 рік внутрішнє переміщення населення України залишається однією з ключових соціально-демографічних проблем, що виникли внаслідок повномасштабного вторгнення Російської Федерації та триваючих бойових дій. Найновіші доступні статистичні оцінки демонструють суттєве коливання кількості ВПО залежно від методології обліку та джерела даних, що свідчить про складність точного вимірювання масштабів вимушеної міграції [42].

За офіційною інформацією Міністерства соціальної політики України, станом на травень–червень 2025 року в державному реєстрі перебувало близько 4,6 млн зареєстрованих ВПО. Цей показник ґрунтується на адміністративних даних і відображає кількість осіб, які звернулися за відповідним правовим статусом та соціальною підтримкою [61].

Паралельно міжнародні організації надають власні оцінки, засновані на вибіркових опитуваннях та польових дослідженнях. Зокрема, Міжнародна організація з міграції (ІОМ) у квітні 2025 року оцінювала чисельність ВПО в Україні на рівні приблизно 3,76 млн осіб [42], тоді як Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (UNHCR) наприкінці 2024 року визначало цей показник у межах 3,67 млн осіб [45]. Водночас Європейське агентство з питань притулку (EUAA) у липні 2025 року повідомляло про приблизно 3,3 млн внутрішньо переміщених осіб, зазначаючи стабільність цього рівня протягом більш ніж року [66, с. 4].

Порівняння різних джерел дозволяє зробити висновок, що адміністративні дані демонструють вищі показники, оскільки враховують не лише фактично переміщених на даний момент, але й осіб, які формально

зберігають статус ВПО навіть після повернення або зміни місця проживання. У той час міжнародні оцінки відображають більш реалістичну картину актуального внутрішнього переміщення, фокусуючись на фактичній мобільності населення.

Таким чином, загальна кількість внутрішньо переміщених осіб в Україні у 2025 році варіюється в межах від 3,3 до 4,6 мільйона осіб залежно від джерела, що підкреслює складність моніторингу вимушеної міграції в умовах воєнного стану та різних підходів до збору даних. Ці показники залишаються критично важливими для формування державної соціальної політики, планування гуманітарної допомоги та оцінки довгострокових наслідків війни для демографічного розвитку країни.

Фаза моментального масового виїзду (лютий – квітень 2022 р.) характеризувалася стрімким відтоком жителів регіонів із найвищою інтенсивністю бойових дій, зокрема Київщини, Харківщини, Донбасу та півдня країни. Головними факторами були загроза життю, постійні обстріли, авіаудари та ризик окупації. Переселенці рухалися як всередині країни до більш безпечних областей, так і за кордон. Дослідники називають цей етап «первинним екзодусом», оскільки він сформував основну масу внутрішньо переміщених осіб. У перші дні війни на прикордонних переходах до країн ЄС, особливо до Польщі, виникали багатокілометрові черги, де щоденно державний кордон перетинали понад 150 тисяч людей [52].

Фаза часткових повернень (травень – вересень 2022 р.) виникла після стабілізації ситуації на деяких напрямках, зокрема у Київській області після відбиття російських військ від столиці. Люди почали повертатися додому, особливо туди, де відновлювалися базові комунальні послуги і зменшувалася загроза бойових дій. Проте повернення носило частковий характер: значна частина ВПО залишалася у західних регіонах України або за кордоном через зруйноване житло, втрату роботи та невпевненість у безпеці [52].

Фаза повторного відтоку через удари по інфраструктурі (осінь 2022 – зима 2023 р.) була викликана масованими ракетними ударами по енергетичній та житловій інфраструктурі. Відсутність світла, тепла й води створила умови

гуманітарної кризи та спровокувала нову хвилю внутрішніх і зовнішніх переміщень. На цьому етапі ключовим фактором міграції стала нездатність забезпечити базові умови для життя, а не лише безпосередня загроза бойових дій.

Фаза стабілізації та фрагментованості (2023 –і дотепер) характеризується більш структурованим внутрішнім переміщенням. Частина ВПО інтегрувалася у приймаючі громади або за кордоном, частина повернулася додому, а інші продовжують переміщуватися залежно від безпекової ситуації. За даними Міжнародної організації з міграції та IDMC, кількість внутрішньо переміщених осіб утримується на рівні кількох мільйонів, хоча точні цифри залежать від методології підрахунку. Експерти зазначають, що подальша динаміка переміщень буде прямо залежати від перебігу бойових дій, інтенсивності обстрілів та темпів відновлення критичної інфраструктури. Серед тих, хто переміщувався, включно з тими, хто повернувся, найбільше переселенців походило з Києва та фронтових і високоризикових регіонів, таких як Донецька та Харківська області. Більшість (69%) перемістилася до іншої області в межах України, 16% залишилися в межах тієї ж області, а 15% виїхали за кордон. Жінки значно частіше виїжджали за кордон (21%), ніж чоловіки (6%), через обмеження на виїзд для останніх. Серед тих, хто покинув своє постійне місце проживання та ще не повернувся, дві п'яті походили з Києва та Полтавської і Дніпропетровської областей, а решта – з інших регіонів [40].

Переміщення населення відбувалося хвилями, залежно від інтенсивності бойових дій у конкретному регіоні. Згідно з опитуванням МОМ, 48% ВПО виїхали одразу після початку війни, 45% – після наближення фронту, а близько 5% – заздалегідь, очікуючи ескалації [45].

Внутрішні переміщення в Україні слід розглядати як безпосередній наслідок не лише бойових дій, але й інформаційної війни, цілеспрямованого руйнування інфраструктури, системного терору РФ проти цивільного населення. Масові хвилі міграції чітко співвідносяться з динамікою бойових дій: швидке просування військ РФ спричиняло негайні потоки біженців, тоді як відносно затишшя зумовлювало часткове повернення або повторні переміщення.

Найбільше переселенців прибуло до західного регіону України – понад 2,5 млн осіб [3241]. Проте офіційні дані місцевих адміністрацій дещо відрізняються, що пояснюється неповною реєстрацією: більшість новоприбулих зверталися до органів влади лише у випадку потреби в житлі чи гуманітарній допомозі.

Демографічний склад мігрантів змінився через війну: обмеження виїзду для чоловіків 18–60 років призвели до того, що більшість переселенців – жінки та діти. Брак ресурсів – фінансових, транспортних, житлових або соціальних – спричиняє «імобільність», через що близько 62% населення залишаються на місці, навіть у небезпечних районах. Це підкреслює складність і багатогранність міграційних процесів та їхній вплив на життя переселенців [41].

Серед усіх сімей, сформованих лише переселенцями, 86% включають виключно внутрішньо переміщених осіб. Приблизно 10% сімей є неповними, тобто складаються з однієї дорослої особи (старше 18 років) та дітей віком від 0 до 17 років. Середній розмір такої сім'ї становить 2 особи [41].

Що стосується наявності дітей у таких сім'ях, 59% мають одну дитину, 31% – двох дітей, 7% – трьох дітей, і 3% – чотирьох або більше. За загальною чисельністю членів сім'ї, 20% сімей складаються з однієї особи, 53% – з 2–3 осіб, 21% – з 4–5 осіб, а 6% – з 6 і більше осіб. Структура ВПО за віковими групами та статтю (червень 2025 р.) (див. Додаток В)

Внутрішнє переміщення населення під час російської агресії в Україні є результатом комплексного поєднання військових, політичних та соціально-економічних чинників. Основними причинами масових переміщень стали загроза життю та здоров'ю цивільного населення, активні бойові дії, руйнування житлової та критичної інфраструктури, а також невизначеність щодо безпеки у зоні конфлікту. Особливу категорію внутрішніх переселенців становлять діти та родини, для яких втеча з небезпечних регіонів супроводжується додатковими психологічними та соціальними труднощами.

Масштаби внутрішнього переміщення є рекордними в сучасній історії України. Початковий етап характеризувався швидким «первинним екзодусом» із зон активних бойових дій, за яким слідували часткові повернення та повторні

переміщення у зв'язку з руйнуванням інфраструктури та складними умовами життя [68]. Сучасна динаміка ВПО залишається фрагментованою: частина людей інтегрувалася у нові громади або перебуває за кордоном, частина повертається додому, а інші продовжують змінювати місце проживання відповідно до безпекової ситуації. Визначення ВПО, формалізоване законодавчо, дозволяє не лише фіксувати чисельність переселенців, але й планувати надання соціальної, освітньої та гуманітарної підтримки, що є критично важливим для адаптації постраждалого населення та захисту прав дітей.

2.2. Механізми захисту та соціальної підтримки внутрішньо переміщених осіб.

Внутрішньо переміщені особи переважно прибували у транзитні центри, де отримували тимчасовий прихисток, грошову допомогу, одяг, гігієнічні набори, правову та психосоціальну підтримку. Проте значна частина людей стикалася з проблемами пошуку житла, браком фінансових ресурсів, втратою роботи та медичного обслуговування.

Станом на сьогодні в Україні зруйновано понад 170 тисяч житлових будинків або більше 40 млн квадратних метрів житла, що потребує капітального ремонту. Близько 2,5 млн осіб проживають у пошкодженому або частково зруйнованому житлі. Варто зазначити, що це лише попередні дані, адже через воєнний стан та тимчасову окупацію частини територій точний облік житла, непридатного для проживання, неможливий [55].

Втрата житла та вимушена міграція поділяє переселенців на дві категорії. Перша – ті, хто намагається самостійно вирішити житлове питання, орендуючи чи купуючи житло або переїжджаючи до родичів. Друга – ті, хто не має житла та потребує державної підтримки через соціальні програми, модульні містечка або іпотечні ініціативи [55].

Незважаючи на часткове вирішення житлового питання, залишається високий попит на соціальне житло та брак коштів для оплати оренди і комунальних послуг за залишене житло. Борги переселенців за комунальні

послуги сягнули значних сум, а алгоритм їх вирішення державою досі не вироблено [56].

Ще однією гострою проблемою стала нестача фінансових ресурсів: переселенці стикаються з дефіцитом коштів на базові потреби, одяг, лікування, що пов'язано із втратою роботи, майна та витратами на оренду [56]. Підтримка держави, за оцінками переселенців, недостатня. Відповідно до Плану гуманітарних потреб і реагування, який консолідовано Управлінням ООН з координації гуманітарних питань (ОСНА), у 2024 році гуманітарної допомоги потребували понад 14,6 мільйона українців, тобто близько 40 % нинішнього населення України. Ці тенденції згідно прогнозів зберігатимуться й у 2025 році. Проблеми бюрократії та обмежені фінансові ресурси лише загострюють ситуацію [28].

Деякі переселенці намагалися самостійно шукати роботу, але більшість вакансій пропонували низьку оплату або важкі умови праці. Додатково виникали складнощі із доглядом за дітьми під час роботи. Роботодавці часто не брали ВПО через ризик переїзду в інше місце [56].

Держава намагається підтримувати ВПО, заохочуючи роботодавців виплачувати 6,5 тис. грн за кожного працевлаштованого переселенця. Вітчизняний бізнес також допомагає працівникам у межах своїх можливостей: виплачує зарплати, переводить бізнес у безпечні райони або змінює сфери діяльності. Бюджетні установи намагаються забезпечити фінансування для виплати заробітних плат [56].

Науковці Н. Корпач та І. Сидорук підкреслюють, що серед внутрішньо переміщених осіб значну частину складають соціально вразливі категорії населення – люди з інвалідністю, літні особи, самотні батьки та малозабезпечені сім'ї. Вимушене залишення домівок лише посилює їхні життєві труднощі, адже вони щодня стикаються з численними побутовими та соціальними викликами. Найбільш відчутними стають проблеми, пов'язані з відсутністю стабільного доступу до базових ресурсів, зокрема безпечного житла та якісного харчування.

Вплив переселення на родину та шляхи підтримки (див. Додаток Г) [93, с. 138-139].

Медичне обслуговування ВПО теж має проблеми: понад 200 закладів зруйновано, близько 1,5 тис. пошкоджено, а на початку війни країну залишило понад 3 тис. медпрацівників. На даний момент медичні послуги для внутрішньо переміщених осіб здебільшого надаються безкоштовно або зі знижками. Проте для отримання медичної допомоги зазвичай потрібна декларація з сімейним лікарем. Держава спростила цю процедуру, і ВПО не обов'язково укладати нову декларацію у місці тимчасового проживання. Водночас чимало переселенців досі не мають такої декларації і не знають про повний перелік доступних медичних послуг [71, с. 8-9].

На фоні цих медичних викликів сім'ї з дітьми мали одночасно турбуватися про навчання своїх дітей. Війна з 2014 року по-різному впливала на освітній процес в Україні. Діти намагалися здобувати освіту в різних умовах:

- у безпечних регіонах далеко від фронту, але з постійними повітряними тривогами та іншими перешкодами;
- як ВПО, часто стикаючись з нестачею місць у школах тимчасового перебування;
- у закордонних школах, поєднуючи відвідування іноземних закладів із дистанційним навчанням за українською програмою;
- на тимчасово окупованих територіях, де українська освіта недоступна;
- у звільнених регіонах після тривалого періоду окупації та руйнування шкільної інфраструктури;
- поблизу активних бойових дій, де навчання практично неможливе.

Діти переживають численні труднощі: повітряні тривоги, відключення електроенергії, нестачу інтернету, обмежений простір для навчання, відсутність пристроїв для онлайн-занять. Особливо ускладнено навчання дітей, примусово депортованих до росії чи білорусі.

Законодавче закріплення статусу внутрішньо переміщених осіб в Україні забезпечує правові підстави для захисту та підтримки громадян, які змушені

залишити свої домівки через війну, окупацію або інші надзвичайні обставини. Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» визначає критерії ідентифікації таких осіб, що дозволяє системно організовувати надання державної допомоги, включно з житлом, соціальною та медичною підтримкою, освітою та іншими послугами. Визначення внутрішньо переміщеної особи охоплює громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які законно перебувають на території країни та змушені покинути місце проживання через збройний конфлікт, окупацію, насильство, порушення прав людини або надзвичайні ситуації природного чи техногенного характеру. Це положення є ключовим для реалізації комплексної політики щодо адаптації, соціальної інтеграції та забезпечення прав ВПО [23].

Внутрішньо переміщені особи включають громадян України, іноземців і осіб без громадянства, які легально перебувають на території України та мають право на постійне проживання, але були вимушені залишити свої домівки через наслідки або ризик збройного конфлікту, тимчасової окупації, насильства, порушення прав людини або надзвичайні ситуації природного чи техногенного характеру [23].

За визначенням І. С. Басової, ВПО – це фізична особа, яка внаслідок об'єктивних обставин, таких як війна, окупація чи анексія, стихійні або техногенні катастрофи, змінила місце проживання в межах державних кордонів і отримала відповідний правовий статус [73, с. 4-5].

Р. І. Наджафгулієв у своїй дисертації вказує, що ВПО – це громадяни держави, змушені покинути постійне місце проживання через військову агресію, стихійні або техногенні лиха [149, с. 23].

М. М. Сірант додає, що внутрішньо переміщені особи залишають домівки через збройні конфлікти, насильство або масові порушення прав людини [106, с. 154].

Таким чином, ВПО – це люди, які рятуються від небезпеки, не перетинаючи міжнародний кордон і залишаючись на території рідної країни. Вони користуються законним захистом свого уряду і зберігають права відповідно

до міжнародного права у сфері прав людини. Сучасне визначення охоплює громадян, іноземців і осіб без громадянства, які тимчасово або постійно проживають в Україні і змушені переселятися всередині країни з об'єктивних причин, що загрожують їхньому життю та здоров'ю.

Розвиток нормативно-правової бази щодо ВПО в Україні демонструє поступове ускладнення та деталізацію державної політики у цьому напрямі. Законодавчі та підзаконні акти регулюють різні аспекти життя переселенців: від визначення їхнього статусу та обліку до соціальної підтримки, житлового забезпечення та доступу до освітніх та медичних послуг. Для наочного представлення цих актів доцільно скористатися таблицею, яка систематизує основні постанови Кабінету Міністрів України та накази Міністерства соціальної політики. Основні нормативно-правові акти щодо внутрішньо переміщених осіб в Україні (див. Додаток А).

Постанова КМУ № 509 від 1 жовтня 2014 року встановлює порядок обліку внутрішньо переміщених осіб та видачі довідки, яка офіційно підтверджує статус ВПО. Довідка є єдиним офіційним підтвердженням переміщення. Довідка ВПО оформлюється через особисте звернення до підрозділів соціального захисту; для дітей та осіб з обмеженою дієздатністю заяву подає законний представник. Уряд розширив доступ, дозволивши подачу через портал «Дія». Під час воєнного стану заяви приймають уповноважені особи місцевих органів та ЦНАПи, а дані вносяться до Єдиної інформаційної бази через системи Мінсоцполітики [5].

Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, оформляються через керівника закладу або законного представника; якщо дитина без супроводу, заяву подає близький родич або орган опіки. Право на довідку також мають особи, які відбували покарання і були зареєстровані на відповідних територіях; після звільнення вони можуть стати на облік ВПО, якщо не планують повертатися до колишнього місця проживання [5].

Система допомоги внутрішньо переміщеним особам (ВПО) в Україні є багаторівневою і включає центральні органи виконавчої влади, місцеві структури та електронні сервіси. Вона регулюється Законом України «Про забезпечення

прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20.10.2014 № 1706-VII [23]. З 1 липня 2025 року адміністрування соціальних виплат, включаючи допомогу на проживання для ВПО, передано Пенсійному фонду України (ПФУ), що спростило процедури та централізувало процеси. Основна мета – забезпечення соціального захисту, виплат, житла, освіти та інтеграції ВПО. З 1 січня 2024 року виплата пенсій ВПО здійснюється на загальних умовах після фізичної ідентифікації у територіальних органах Пенсійного фонду або відділеннях АТ «Ощадбанк». Для тимчасово проживаючих за кордоном підтвердженням є документ української дипломатичної установи [34]. Виплати поширюються на осіб на підконтрольній території та за кордоном (крім держави-агресора та Білорусі), відповідно до постанов КМУ № 162 (2022), № 1596 (1999) та № 1279 (2020) [34].

Якщо ВПО користується карткою АТ «Ощадбанк» з терміном дії понад рік, але не проводить видаткових операцій протягом року, банк щомісяця інформує Мінсоцполітики, а з 1 лютого 2024 року нарахування соціальних виплат призупиняється. Відновлення чи припинення виплат регулюють органи соцзахисту та Пенсійний фонд (Постанова КМУ № 365 від 8 червня 2016 р.). Якщо надійдуть дані про повернення на попереднє місце проживання, пенсія поновлюється лише після особистого звернення та ідентифікації. Невиплачені суми обліковуються і виплачуються окремо за порядком КМУ [4].

Порядок призначення та відновлення соціальних виплат ВПО визначає механізм державної підтримки у вигляді стипендій, допомоги, компенсацій, соціальних послуг, пільг і субсидій, фінансованих з держбюджету та фондів соцстрахування. Статус ВПО підтверджується довідкою (Постанова КМУ № 509 від 1 жовтня 2014 р.). Соціальна допомога призначається за фактичним місцем проживання через підрозділи соцзахисту та центри зайнятості. Для отримання або відновлення виплат ВПО або її законний представник подає заяву та довідку, після чого органи соцзахисту запитують електронну справу в ІОЦ Мінсоцполітики, що формує та передає дані протягом п'яти робочих днів [5].

Соціальні виплати призначаються з місяця подання заяви. Якщо у попередній період вони не здійснювалися, невикладені суми підлягають обліку й поверненню на умовах окремого порядку, визначеного Кабінетом Міністрів України [5].

У серпні 2025 року завершився термін виплати допомоги на проживання для окремих категорій ВПО. Постанова КМУ № 1033 від 26 серпня 2025 року продовжує виплати до лютого 2026 року. Автоматичне продовження передбачено для пенсіонерів з доходом до 4 прожиткових мінімумів, осіб з інвалідністю I–II групи, дітей з інвалідністю, дітей-сиріт та позбавлених піклування до 23 років, а також їхніх опікунів і вихователів. Інші категорії повинні подати заяву для продовження виплат [34].

Пенсійний фонд України, підпорядкований Кабміну, адмініструє 39 видів соціальних виплат, зокрема допомогу на проживання для ВПО. Його функції: призначення, нарахування та виплата допомоги, перевірка заяв, ухвалення рішень, компенсації за житло («Оселя») та фізична ідентифікація [55]. Заяви можна подавати онлайн, через «Дію», особисто у сервісних центрах, ЦНАП або поштою; для новонароджених ВПО передбачене автоматичне включення. Розгляд триває до 10 днів, виплати щомісячні на банківський рахунок. ПФУ використовує дані Єдиної інформаційної бази та співпрацює з Мінсоцполітики й місцевими органами влади.

Органи місцевого самоврядування (сільські, селищні, міські ради) здійснюють соціальний захист ВПО на місцях через уповноважених осіб та департаменти соціального захисту, видають довідки про взяття на облік ВПО, приймають заяви на допомогу та передають дані до ПФУ [72, с. 3-9]. Центри надання адміністративних послуг (ЦНАП) виконують роль «єдиного вікна», приймають документи, видають довідки і передають інформацію до ПФУ, інтегруючись з вебпорталом «Дія». Портал «Дія» забезпечує дистанційний доступ до подання заяв, автоматично перевіряє геолокацію та передає дані безпосередньо до ПФУ, будучи інтегрованим із базами Мінсоцполітики та ПФУ [34].

ВПО можуть отримувати підтримку від міжнародних організацій, зокрема UNHCR та MOM. У 2024 році UNHCR надала притулок понад 168 800 ВПО та екстрену допомогу близько 138 тисяч осіб, включно з ремонтом житла, матеріальними комплектами та орендними виплатами для 8 300 сімей. ЄС та Каса Європи виділили 200 млн євро на державну програму забезпечення житлом і базовими засобами для 1,2 млн переселенців. У 2025 році триває цифровізація через «Дію» та централізація виплат у ПФУ, що підвищує ефективність і гарантує доступ ВПО до фінансової допомоги, правової підтримки, освіти та медичних послуг [34].

Держава забезпечує внутрішньо переміщеним особам правову, соціальну, економічну та психологічну підтримку. Місцеві адміністрації організовують прийом громадян, надання безоплатної правової допомоги та інформації про місця тимчасового проживання, медико-психологічну підтримку, харчування, тимчасове житло, внесення даних до інформаційної бази, допомогу з майном і поверненням додому. Вони сприяють влаштуванню дітей до навчальних закладів, наданню гуманітарної допомоги, підтримці сімей у складних обставинах, супроводу ВПО та дітей-сиріт, розміщенню літніх людей і людей з інвалідністю, роботі медичних установ та забезпечують безкоштовний проїзд до попереднього місця проживання. Соціальна підтримка охоплює широкий спектр послуг: психологічну допомогу, соціальну адаптацію, юридичні консультації та інші види підтримки. Для цього органи місцевого самоврядування можуть залучати громадські організації, благодійні фонди та міжнародні інституції [71, с. 8-9].

У створених або відновлених структурах у західній частині України (штаби, центри, організації) працюють як працівники місцевих органів влади, так і волонтери, які надають допомогу ВПО у таких напрямках: правовий (юридичні консультації, оформлення документів); економічний (працевлаштування, відкриття бізнесу); соціальний (матеріальна допомога, поселення, виплати, безкоштовне харчування); психологічний (консультації для дорослих і дітей) та інші [79, с. 74-75].

Отже, внутрішньо переміщені особи стикаються з низкою проблем, серед яких: забезпечення тимчасовим житлом (купівля, оренда); працевлаштування або створення нових бізнес-можливостей; невідповідність вакансій їхній освіті та професії; нижчий рівень доходів порівняно з попереднім; обмежений доступ до медичної допомоги, включно з первинним медичним оглядом та безкоштовними ліками; тривалі та складні адміністративні процедури; влаштування дітей до дошкільних, загальноосвітніх та закладів вищої освіти для продовження навчання.

Внутрішньо переміщені особи – це громадяни України, іноземці або особи без громадянства, які постійно чи тимчасово перебувають на території країни та змушені, добровільно чи примусово, переселятися в межах держави через об'єктивні обставини, що загрожують їхньому життю та здоров'ю. Отже, механізми захисту та соціальної підтримки внутрішньо переміщених осіб в Україні сформували комплексну багаторівневу систему, що поєднує державне правове регулювання, фінансову допомогу, житлові програми, доступ до освіти, медицини та соціальних послуг. У процес залучені органи влади, місцеві громади, міжнародні організації, громадський сектор, що дозволяє оперативно реагувати на потреби ВПО та сприяти їхній інтеграції. Водночас ефективність цих механізмів залежить від стабільного фінансування, міжвідомчої координації, удосконалення реєстраційних процедур, розширення психологічної та правової підтримки. Тому подальший розвиток системи соціального захисту ВПО має ґрунтуватися на довгостроковій державній політиці, орієнтованій на відновлення гідних умов життя, соціальну стабільність і повноцінну участь переселенців у житті приймаючих громад.

2.3. Освітні умови та проблеми дітей внутрішньо переміщених осіб в Україні в умовах війни.

Повномасштабне російське вторгнення спричинило безпрецедентні зміни в освітньому середовищі України, особливо для дітей із числа внутрішньо переміщених осіб. Різка зміна місця проживання, втрата звичного соціального

оточення, руйнування шкіл та перехід до дистанційного або змішаного навчання поставили перед освітньою системою складні виклики. Дітям ВПО доводиться адаптуватися до нових освітніх програм, колективів, педагогічних підходів, що нерідко супроводжується стресом, тривожністю та почуттям невизначеності. Водночас приймаючі громади та заклади освіти стикаються з перевантаженням ресурсів, браком навчальних місць, психологів, соціальних педагогів і необхідної матеріальної бази. У таких умовах особливої ваги набувають питання рівного доступу до освіти, інклюзивності, психосоціальної підтримки та безпечного освітнього середовища. Аналіз цих проблем дозволяє не лише оцінити сучасний стан, а й сформулювати пріоритети державної, місцевої та педагогічної політики, спрямованої на забезпечення сталого розвитку та успішної інтеграції дітей ВПО в освітній процес.

Діти стали однією з найбільш вразливих груп, які потерпають від військових дій та вимушеного переселення. Проблеми, з якими стикаються діти, що пережили жахи війни, мають свою специфіку. Це сприяло виникненню таких понять, як «міграційна педагогіка», «педагогічна адаптація мігрантів», а також терміну «діти війни» і відповідних напрямів досліджень. У сучасному контексті термін «діти війни» охоплює не лише покоління, яке народилося під час Другої світової війни, але й сучасних дітей, які стали жертвами російської агресії проти України [93, с. 133-134].

Російська агресія спричинила масштабні руйнування освітньої інфраструктури України, що значно ускладнило організацію навчального процесу. Понад 3 790 освітніх закладів, серед яких школи та дитячі садки, були пошкоджені або зруйновані від початку повномасштабного вторгнення, з яких щонайменше 225 закладів зазнали повного руйнування [69]. Це становить близько 10% усієї освітньої інфраструктури країни. За оцінками проєкту «Rapid Damage and Needs Assessment», фінансові втрати для освітньої сфери станом на кінець 2024 року складають 13,4 млрд доларів США [6736].

Через руйнування будівель та загрозу обстрілів значна частина учнів була змушена перейти на дистанційне або змішане навчання. Станом на певний період

понад 740 000 дітей навчалися в змішаному форматі через нестачу укриттів і безпечних умов, а ще близько 443 000 дітей отримували освіту повністю онлайн через перебування в зонах активних бойових дій. Незважаючи на це, близько 4,6 млн дітей змогли повернутися до очного навчання, проте багато хто все ще стикається з бар'єрами, спричиненими пошкодженими школами, перебоями з електропостачанням та інтернетом, страхом і вимушеним переселенням [81, с. 2].

За даними Міністерства освіти і науки України, станом на 2025 рік майже 600 тисяч школярів навчаються дистанційно всередині країни, а ще понад 390 тисяч дітей, що перебувають за кордоном, продовжують здобувати українську освіту онлайн [99].

Важливим нововведенням стане те, що з 1 вересня 2025 року очне навчання стало обов'язковим для дітей-переселенців, тоді як зараз переведення здійснюється за бажанням батьків [99].

Органи влади та міжнародні організації активно працюють над відновленням навчального процесу. Міністерство освіти і науки України разом із місцевими органами влади організовує тимчасові навчальні центри та мобільні класи, а UNICEF забезпечує безпечні навчальні простори та психологічну підтримку для дітей. У 2024 році UNHCR надала притулок більш ніж 168 800 внутрішньо переміщеним особам, які повертаються, а також постраждалим від війни, та забезпечила екстрену допомогу приблизно 138 000 людей (ремонт житла, комплекти матеріалів), включно з орендними виплатами та покращенням житлових умов для 8 300 сімей [4547].

Фінансово-економічну підтримку українській освітній системі надають ряд міжнародних партнерів. Наприклад, Європейський Союз і Каса Європи (Council of Europe Development Bank) уклали угоду на 200 мільйонів євро для підтримки державної програми забезпечення житлом та базовими засобами існування для 1,2 млн переміщених осіб по всій країні [64]. Ця фінансова допомога спрямована на відновлення та підтримку умов для навчання та життя дітей і сімей, що постраждали від війни [37].

Незважаючи на складні умови, українська система освіти адаптується до нових реалій. Цифровізація процесів, використання онлайн-платформ, інтеграція з міжнародними проєктами та централізація адміністрування допомоги через державні органи, такі як ПФУ, дозволяють забезпечити безперервність навчання навіть у зонах активних бойових дій. У відповідь на виклики держава реалізує комплексну стратегію «Школа офлайн», покликану поступово повертати дітей до безпечного очного навчання та створювати умови для рівного доступу до якісної освіти. Такі заходи забезпечують не лише доступ до освіти, але й психологічну стабільність дітей, підтримують соціалізацію та зменшують негативні наслідки війни для майбутніх поколінь [99].

В Україні правове регулювання освіти для внутрішньо переміщених осіб ґрунтується на низці законодавчих актів. Базовим є Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» (2014) [23], який гарантує право ВПО на безперешкодний доступ до освітніх послуг нарівні з іншими громадянами. Норми Закону України «Про освіту» (2017) [2], а також Закону «Про повну загальну середню освіту» (2020) [3] закріплюють принцип рівного доступу до початкової, середньої та позашкільної освіти незалежно від місця проживання, що має особливе значення для дітей і молоді, змушених залишати свої домівки через війну. Крім того, Закон «Про вищу освіту» (2014, зі змінами) передбачає пільгові умови для абітурієнтів із числа ВПО, зокрема вступ за квотами та за спрощеною процедурою [12].

Важливими є й урядові рішення, які деталізують механізми реалізації цих прав. Так, постанова КМУ №509 від 01.10.2014 визначає порядок обліку ВПО, а відповідна довідка використовується для доступу до освітніх послуг [20]. Постанова КМУ №136 від 04.03.2015 започаткувала експериментальний проєкт дистанційної освіти для дітей ВПО [18], а Постанова КМУ №637 від 05.08.2020 спростила вступ до українських закладів освіти для осіб із тимчасово окупованих територій. Міністерство освіти і науки України додатково регулює питання через накази та методичні рекомендації, серед яких, наприклад, Наказ МОН №560 від 16.05.2016 про дистанційне навчання. Сукупність цих документів створює

правове підґрунтя для забезпечення права ВПО на освіту в умовах війни та переміщення.

Закони України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» [25], «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» [22], «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» [23] та інші регулюють ряд питань. Також були прийняті Стратегія національно-патріотичного виховання дітей і молоді на 2016 – 2020 роки та Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді [8]. Ці документи визначають ключові поняття, завдання та цілі щодо захисту прав і надання підтримки різним категоріям переселенців.

Міграційні процеси в Україні регулюються за участі Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН), Державного комітету у справах національностей і релігій, Міністерства внутрішніх справ, територіальних центрів міграційної служби та інших організацій. Для переселенців створено розвинену інфраструктуру соціальних служб і волонтерських організацій, які допомагають інтегруватися у приймаючі громади [70].

У 2017 році Міністерство з питань тимчасово окупованих територій і внутрішньо переміщених осіб (МТОТ) розробило «Стратегію інтеграції внутрішньо переміщених осіб та впровадження довгострокових рішень щодо внутрішнього переміщення до 2020 року». Її метою було покращення умов життя переселенців у приймаючих громадах. Також уряд прийняв постанову про внесення змін до порядку надання адресної допомоги переселенцям для покриття витрат на проживання. Попри ці заходи, згідно з опитуваннями Міжнародної організації міграції ООН, у минулі роки багато переселенців розглядали можливість повернення до ОРДЛО через фінансові труднощі та відсутність відповідної роботи. Однак сьогодні кількість таких осіб практично немає [26].

Діти внутрішньо переміщених осіб в Україні стикаються з низкою гострих проблем, пов'язаних із війною та вимушеним переселенням. Першим викликом є психологічний стан: вимушений виїзд із дому, втрата звичного середовища, пережитий досвід обстрілів чи окупації формують у дітей сильний стрес, тривожність і почуття невизначеності. У ряді досліджень зафіксовано, що багато дітей мають симптоми посттравматичного стресового розладу або адаптаційних розладів – такі прояви, як підвищена тривожність, порушення поведінки, агресивність та проблеми із концентрацією уваги, що безпосередньо впливає на успішність у навчанні та соціалізацію. Наприклад, стаття *Features of Psychological Assistance to Children of Forcedly Displaced Persons in War Conditions* описує, як стресові чинники війни призводять до порушень психічного стану, що заважає навчальному процесу і загалом благополуччю дітей [126, с. 23].

Також дослідження *Adjustment disorders of children patients from internally displaced families* вказує на те, що серед дітей ВПО часто виявляють симптоми адаптаційних розладів, які впливають і на поведінку, і на успішність у школі [129, р. 49].

Другий великий виклик – переривання освітнього процесу. Унаслідок руйнування або пошкодження шкіл, відсутності укриттів, частих переміщень та небезпечної обстановки діти змушені навчатися дистанційно чи у змішаному форматі. UNICEF у своєму звіті *Education Disrupted* повідомляє, що значна частина школярів змушена навчатися онлайн або у змішаному режимі через порушення роботи освітніх закладів, а відвідуваність очного навчання знизилась [46].

Інтеграція дітей ВПО у нові громади та школи ускладнена через відсутність системних програм адаптації, дефіцит психологів та нерозуміння з боку місцевих учнів і педагогів. Дослідження показують, що діти часто відчувають травму, відчуження та труднощі у встановленні соціальних зв'язків. UNICEF підтримує відбудову дитсадків, облаштувавши бомбосховища, гігієнічні набори та матеріали для розвитку; у Олександрії 337 дітей відвідують садок, де

під час сигналів повітряної тривоги з ними працюють логопед і музичний керівник [128].

Серед основних викликів, з якими стикаються люди, змушені покинути своє місце проживання, виділяють фізіологічні, психологічні, матеріальні та соціальні труднощі: втрата житла, майна та стабільності, обмеженість ресурсів для базових потреб, відчуття безсилля та непотрібності, руйнування різних рівнів ідентичності, ослаблення або розрив родинних зв'язків, втрата довіри та соціальних орієнтирів, поділ на «своїх» і «чужих», складність підтримки особистої ідентичності та інтеграції в нові соціальні групи, труднощі соціальної адаптації та формування нових зв'язків [71, с. 8-9].

За словами психологів, у дітей, які стали свідками бойових дій, часто проявляється ПТСР у вигляді емоційної відчуженості – вони замкнені, малословні, рідко проявляють радість. Старші діти переживають війну як глибоку психотравму, тоді як молодші сприймають її як звичну реальність. Усі вони відчують виражений стрес і страхи [119;132, с. 45-47].

Ці фактори зумовлюють суттєві ризики соціальної адаптації дітей із сімей вимушених переселенців і підкреслюють необхідність надання їм психологічної допомоги після пережитих кризових ситуацій. Психотравматичні події призводять не лише до хворобливих змін у психіці, а й порушують відчуття стабільності життя та ускладнюють формування планів на майбутнє. Тому першочерговим завданням постає створення безпечного освітнього середовища, яке сприятиме адаптації дітей у нових умовах проживання [13].

Діти, які протягом тривалого часу жили на лінії фронту або поблизу бойових дій, сприймають війну як невід'ємну частину свого існування. Вони мимоволі пристосовуються до неї у своїй поведінці, звичках та життєвих установках. Яскраву ілюстрацію цього явища дає документальний фільм «Віддалений гавкіт собак» (The Distant Barking of Dogs) режисера Сімона Вільмонта (Данія, Швеція, Фінляндія). У центрі сюжету – десятирічний хлопчик Олег, який разом із бабусею Олександрою мешкає в селі Гнутове біля Маріуполя, всього за 5 кілометрів від зони активних бойових дій. У їхньому повсякденному

житті постійно присутні звуки вибухів, ракетних ударів і стрілянини. Після смерті матері Олега його бабуся стала єдиною опікуном і, незважаючи на небезпеку, не може залишити рідне село. Через долі Олега та його друзів режисер показує повсякденне життя дітей війни, їхню вразливість, прагнення до дитячих розваг попри небезпеку та вплив війни на їхнє бачення майбутнього.

Фільм отримав міжнародне визнання: він здобув премію Cinema Eye Honors у Нью-Йорку в категорії «Spotlight», був відзначений на Міжнародному фестивалі документального кіно в Амстердамі, презентований на фестивалі у Гетеборзі (Швеція) та навіть номінований на кінопремію «Оскар» [48].

Таким чином, внутрішнє переміщення населення в Україні під час російської агресії зумовлене поєднанням безпосередньої загрози життю, активних бойових дій, руйнування житла та критичної інфраструктури, а також соціально-економічних факторів. Масові міграційні хвилі включали первинний відтік із зон конфлікту, часткові повернення та повторні переміщення у зв'язку з пошкодженням інфраструктури, що сформувало значну та розрізнену групу внутрішньо переміщених осіб. Особливу вразливість становлять діти та родини, які потребують комплексної соціальної та психологічної підтримки. Законодавче визначення ВПО дає змогу системно відстежувати масштаби переміщень і планувати ефективні заходи для адаптації та інтеграції переселенців у нові громади або за кордоном.

Внутрішньо переміщені особи – це люди, які змушені залишити своє постійне місце проживання та переїхати в межах України через війну, окупацію, загрозу життю чи інші надзвичайні обставини.

В Україні поступово сформувалася багаторівнева система підтримки ВПО, що включає правовий захист, фінансову допомогу, житлові програми, доступ до освіти, медицини та соціальних послуг. У її реалізації беруть участь держава, місцеві громади, міжнародні організації та громадський сектор. Проте ефективність цієї системи залежить від стабільного фінансування, узгодженої міжвідомчої роботи, спрощених процедур і розширення психологічної та правової підтримки. Тому подальший розвиток політики щодо ВПО має бути

стратегічним і спрямованим на забезпечення гідних умов життя та успішну інтеграцію переселенців у громади.

Отже, освітні умови для дітей внутрішньо переміщених осіб в Україні в умовах війни залишаються складними та багатовимірними, адже поєднують як організаційні, так і психологічні виклики. Попри зусилля держави, місцевих громад, міжнародних організацій і педагогічних колективів щодо забезпечення доступу до навчання, діти ВПО часто стикаються з перевантаженістю шкіл, нестачею ресурсів, відмінностями навчальних програм, емоційною травматизацією та труднощами адаптації в новому середовищі. Забезпечення безпечного, інклюзивного та підтримувального освітнього простору потребує системної державної політики, підготовки педагогів до роботи в умовах війни, розширення психосоціальної допомоги та довгострокових програм інтеграції. Саме комплексний підхід може гарантувати дітям-переселенцям не лише доступ до освіти, а й умови для успішного розвитку, соціалізації та відновлення життєвої стабільності.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ ДЛЯ ДІТЕЙ З ЧИСЛА ВПО

У контексті війни питання захисту дітей набуває особливої актуальності, адже саме діти є однією з найуразливіших груп населення та водночас основою майбутньої демографічної стабільності та відновлення країни. Військові дії змушують багатьох дорослих разом із дітьми залишати свої домівки та шукати безпечне середовище в інших регіонах. Таке вимушене переміщення є не лише фізичним випробуванням, а й серйозним психологічним викликом для дітей, адже вони втрачають знайоме оточення, друзів і стабільність.

Діти часто стикаються з численними соціальними та психоемоційними труднощами, пов'язаними зі зміною місця проживання та втратами звичного кола спілкування, особливо коли переїзд обумовлений війною. Найбільш вразливими є діти віком від 3 до 15 років: малюки до трьох років легше адаптуються до нових умов, а підлітки старше п'ятнадцяти років здатні сприймати переїзд більш раціонально. У цих дітей різка зміна звичного середовища може стати джерелом психологічної травми, що проявляється у порушеннях емоційно-вольової сфери та поведінкових змінах.

Психологічні проблеми дітей, які змушені були переселитися, часто проявляються у порушеннях психоемоційного стану: погіршення комунікації з оточуючими, підвищена дратівливість, агресивність, тривожність, втрата довіри до людей, відчуття самотності та заниженої самооцінки. Ці чинники ускладнюють соціалізацію та впливають на навчання і формування особистості. Процес ресоціалізації тісно пов'язаний із психоемоційним станом дитини [80, с. 211].

Діти ВПО потребують особливої уваги, оскільки стикаються з адаптаційними труднощами, психологічною травматизацією, втратою звичного середовища та проблемами з доступом до освіти й медичних послуг. Ефективне вирішення цих проблем залежить від приймаючої громади. Термін «приймаюча громада» означає місто чи село, де переміщені особи, що не перебувають у

формальних чи неформальних таборах, можуть жити та отримувати тимчасовий або тривалий притулок [103, с. 22].

Місцева (локальна) громада – це насамперед сукупність взаємодій між людьми, об'єднаними спільними соціокультурними, економічними та іншими аспектами життя, а також спільним проживанням на певній території під управлінням одного органу влади. Вона формується через взаємодію людей у різних соціальних, культурних, економічних та політико-державних структурах [103, с. 22].

Приймаюча громада виступає інтегруючим суб'єктом, який забезпечує соціокультурну підтримку ВПО та їхніх дітей. Її якості можна поділити на соціально-психологічні та ресурсні. Соціально-психологічні якості спрямовані на підтримку цінностей і діяльності, необхідних для інтеграції, встановлення балансу між толерантністю та інтолерантністю у взаєминах, адаптацію інститутів громади для забезпечення прав, доступу до ресурсів та їх обміну. Ресурсні якості передбачають координацію та оптимізацію ресурсів між громадою та її членами, включаючи механізми підтримки, інновацій, взаємодопомоги та соціальні мережі [103, с. 22].

Процес інтеграції дітей ВПО багатогранний і включає соціальні, психологічні, освітні та культурні аспекти. Діти можуть відчувати соціальну ізоляцію, тривожність та труднощі у встановленні контактів з однолітками через травматичний досвід переселення. Це створює ризики розвитку стресових реакцій, що впливають на емоційний стан, навчання та поведінку [35].

Для ефективної інтеграції необхідно створити сприятливе середовище в приймаючих громадах, зокрема забезпечити підтримку соціальних зв'язків, доступ до якісної освіти та психологічної допомоги. Важливо формувати толерантне ставлення до дітей ВПО, знижувати соціальну напругу та запобігати конфліктам на ґрунті стереотипів і упереджень [35].

Ефективна інтеграція дітей ВПО має не лише соціальне значення, а й є важливим фактором національної стабільності та розвитку. Вона сприяє єдності суспільства, зменшує соціальну напруженість та формує нові зв'язки між

переселенцями та приймаючою громадою. Водночас інтеграційні якості громад формуються в умовах обмежених соціокультурних ресурсів, недостатнього рівня етичної підготовки населення та організації взаємодії, що потребує системного підходу та залучення різних секторів, включаючи освітні заклади, органи влади, соціальні служби та громадські організації [35].

Школа відіграє ключову роль у житті дітей, особливо тих, хто опинився в новому середовищі через вимушене переміщення. Вона сприймається не лише як простір для здобуття знань, а й як важлива платформа соціалізації, де діти вчаться налагоджувати дружні стосунки, вирішувати конфлікти та захищати власні межі. Для дітей внутрішньо переміщених осіб, які перебувають у приймаючих громадах, школа стає основним майданчиком для інтеграції.

Саме в школі діти ВПО мають можливість знайти нових друзів, навчитися ефективно взаємодіяти з однолітками та педагогами, а також отримати необхідну підтримку під час адаптації до нових умов. Школа забезпечує не лише освітній процес, а й відновлення відчуття стабільності та безпеки, що є надзвичайно важливим після досвіду переміщення. Вона створює умови для розвитку емпатії, співчуття та толерантності, що сприяє кращій інтеграції дитини в новий колектив і допомагає уникнути соціальної ізоляції.

Крім того, школа виступає своєрідним мостом між дитиною та ширшим соціальним середовищем приймаючої громади. Участь у спільних заходах, культурних та освітніх проєктах дозволяє дітям ВПО краще пізнати місцеву культуру, звичаї та цінності, що сприяє їхній успішній адаптації. Завдяки підтримці вчителів, шкільних психологів та соціальних працівників, школа допомагає подолати психологічні бар'єри, пов'язані зі зміною місця проживання, та розвинути необхідні соціальні навички для комфортного життя в новій громаді [98, с. 115-116].

Повномасштабне вторгнення російської федерації в Україну та запровадження воєнного стану суттєво трансформували всі сфери суспільного життя, зокрема освітню галузь. У контексті дітей ВПО ці зміни набула особливої гостроти. Вимушена зміна місця проживання, втрата звичного шкільного

середовища, розрив соціальних зв'язків та адаптація до нових умов навчання спричиняють додаткові труднощі. Дітям ВПО доводиться інтегруватися в нові колективи, пристосовуватися до відмінних освітніх підходів і режимів роботи закладів, що потребує підсиленої педагогічної, психологічної та соціальної підтримки.

Досвід дистанційного навчання, отриманий під час пандемії COVID-19, підтвердив важливість цифровізації освіти. В умовах воєнного стану дистанційне навчання стало ключовим інструментом, що забезпечує безперервність освіти, академічну мобільність та розвиток цифрових компетентностей. Для дітей ВПО онлайн-формат часто є єдиною можливістю стабільно навчатися, адже вони змінюють місце проживання або перебувають у різних умовах. Дистанційне навчання дозволяє їм залишатися в українській освітній системі та уникати додаткових освітніх втрат.

МОН України оновило нормативні документи щодо дистанційного навчання в умовах воєнного стану, врахувавши пропозиції громад та адміністрацій. Зміни відповідають політиці «Школа офлайн», що гарантує доступ до якісної освіти незалежно від місця проживання. Для дітей ВПО це особливо важливо, адже їхня освітня траєкторія часто переривається через переїзди та зміну формату навчання. Завдяки гнучким моделям учні можуть переходити між закладами, обирати дистанційні класи та програми без значних навчальних втрат [99].

Під дистанційним навчанням розуміється індивідуалізований процес набуття знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності людини, який відбувається в основному за опосередкованої взаємодії віддалених один від одного учасників навчального процесу у спеціалізованому середовищі, яке функціонує на базі сучасних психолого-педагогічних та інформаційно-комунікаційних технологій.

Ефективне дистанційне навчання потребує належної техніки та доступу до інтернету, а також цифрової готовності педагогів. Багато ВПО не мають гаджетів або живуть у місцях зі слабким інтернетом, тому важливими є

гуманітарні програми та шкільні ініціативи з надання техніки. Забезпечення обладнанням напряду впливає на можливість таких учнів повноцінно долучатися до освітнього процесу.

Є також низка інших проблем: організація навчання для різних вікових категорій учнів, вибір надійних інтернет-платформ, поєднання традиційних педагогічних методів із специфічними для дистанційної освіти. Методика проведення онлайн-занять і досі перебуває на етапі активного становлення, а система освіти стикається з новими викликами, що вимагають постійної адаптації та пошуку ефективних рішень.

У період воєнного стану значного поширення набула Всеукраїнська школа онлайн (ВШО), яка надає доступ до відеоуроків, вправ, тестів та інтерактивних матеріалів для учнів 5–11 класів. Платформа дає змогу організовувати навчання у гнучкому форматі – як доповнення до уроків, як повноцінний курс або як інструмент для індивідуального навчання. Крім того, учителі активно використовують цифрові сервіси для створення інтерактивних завдань (LearningApps, Wordwall, Kahoot, Classtime), що сприяє підвищенню мотивації та залученості учнів. Навіть при вимушеній зміні місця проживання дитина може продовжувати навчання за тією ж програмою, переглядати пропущені теми, надолужувати освітні прогалини. ВШО та інші ресурси дозволяють ВПО вирівняти стартові можливості з однолітками, які навчаються у стабільніших умовах. Це зменшує навчальний стрес, дає опору й можливість рухатися у власному темпі [29].

У сучасних умовах розвитку освіти дистанційне навчання стало важливим інструментом забезпечення доступу до знань, особливо у періоди, коли очне навчання обмежене. Такий формат дозволяє учням опрацьовувати навчальні матеріали самостійно та взаємодіяти з учителем дистанційно, що формує навички самостійності, відповідальності та цифрової грамотності. Водночас практика показує, що повністю дистанційне навчання має обмеження, пов'язані з відсутністю живої взаємодії, соціалізації та можливості оперативного зворотного зв'язку [81, с. 2].

Змішане навчання, що поєднує очні заняття та онлайн-формат, стає ефективною відповіддю освіти на умови воєнного часу. Для дітей ВПО такий формат особливо корисний: він дає змогу поступово адаптуватися до нового класу, поєднуючи офлайн-зустрічі з дистанційним опрацюванням матеріалу, що зменшує навантаження та психологічний стрес [30, с. 26].

Існують різні моделі змішаного навчання, які відрізняються за структурою та підходами до організації навчального процесу. Зокрема, виділяють ротаційну, гнучку, особистісно орієнтовану та модель віртуального середовища. Вибір моделі змішаного навчання залежить від конкретних умов навчального закладу, технічних можливостей та потреб учнів. Важливою умовою ефективності змішаного навчання є наявність необхідних технічних засобів та ресурсів, а також готовність педагогічного колективу до впровадження нових форм організації навчального процесу [31].

Соціокультурні чинники також відіграють ключову роль. Діти-переселенці нерідко стикаються з мовними бар'єрами, особливо коли освітній процес відбувається іншою мовою. Водночас труднощі з інтеграцією у нові соціальні групи, відчуття самотності чи ізоляції посилюють їхню вразливість. Додатковими викликами стають відмінності в навчальних програмах і підходах до викладання, що може призводити до фрагментарності знань та дезадаптації в новій освітній системі [58].

Виокремимо низку ключових характеристик, що формують специфічні освітні потреби дітей із числа внутрішньо переміщених осіб. Їхнє розуміння є важливим для подальшого аналізу проблеми та розроблення ефективних механізмів підтримки (див. Додаток Г).

Передусім, значна частина таких учнів потребує спеціальної освітньої підтримки. Діти з особливими освітніми потребами часто стикаються з тим, що доступ до адаптованих програм, індивідуальних методик навчання, корекційно-розвиткових занять чи необхідних фахівців у новому освітньому середовищі є обмеженим. Це ускладнює їхню навчальну результативність, уповільнює інтеграцію та потребує додаткових ресурсів з боку школи й громади [46].

Водночас підвищена психологічна чутливість є характерною рисою багатьох дітей-переселенців. Переживання втрати дому, зміна соціального оточення, досвід небезпеки чи тривалого стресу можуть спричиняти тривожність, емоційну нестабільність, проблеми з концентрацією та поведінкові реакції [80, с. 247]. Це не лише загострює вже наявні труднощі, а й створює ризик появи нових психологічних бар'єрів, що потребують професійної підтримки [35].

Окремим викликом є складнощі соціалізації. Потрапивши до нового класу, діти з числа ВПО нерідко відчують труднощі у встановленні контактів з однолітками, адаптації до правил колективу, участі в групових активностях [79, с. 74]. Це може призводити до ізоляції, зниження самооцінки, формування почуття відчуженості та, відповідно, погіршення навчальної мотивації. Тому створення інклюзивного, доброзичливого та підтримувального шкільного середовища є ключовою умовою їхньої успішної інтеграції [71].

За Г. Пріб, війна посилила емоційне напруження дітей, тому потрібна психологічна підтримка та індивідуалізоване навчання. Наказ МОН №1182 передбачає створення спеціальних класів, що враховують особливі потреби учнів та сприяють їх адаптації. Як зазначає Н. Софій, такі класи допомагають інтегрувати дітей ВПО з різними формами розвитку, забезпечуючи доступ до освіти через жестову мову, шрифт Брайля та інші інструменти універсального дизайну [100, с. 16].

Метою психосоціальної підтримки дітей з числа ВПО має стати допомога у подоланні проблем розвитку, викликаних травматичним досвідом війни та вимушеного переміщення. Це не лише питання освітнього процесу, а й запорука формування здорового покоління, здатного інтегрувати пережитий досвід у власний розвиток і зберегти віру у майбутнє.

Робота психологічної служби з дітьми внутрішньо переміщених осіб (ВПО) повинна бути комплексною, багаторівневою та орієнтованою на всі аспекти розвитку дитини: соціальний, емоційний, навчальний та психологічний. Основні напрями цієї роботи можна умовно поділити на чотири ключові блоки. Перший із них – взаємодія з сім'єю, яка спрямована на створення оптимальних

умов для розвитку дитини та розкриття її потенціалу. У межах цього напрямку формується сприятливий соціально-психологічний клімат у закладі освіти, здійснюється психологічна просвіта педагогів і батьків, налагоджується міжсекторальна співпраця та мультидисциплінарний підхід до розв'язання проблем. За потреби залучаються практичні психологи, соціальні педагоги, психотерапевти та інші фахівці, які надають кваліфіковану допомогу [79 с. 74].

Другий блок – стимулювання розвитку через підтримку дитини, що передбачає системний психологічний супровід, корекційну, реабілітаційну та соціально-педагогічну допомогу. Серед основних заходів – індивідуальні консультації, діагностика, корекційно-відновлювальна робота, залучення дітей до позашкільних форм діяльності, спрямованих на самореалізацію, розвиток інтересів і формування позитивного життєвого досвіду [70].

Третій напрям охоплює усунення перешкод для розвитку дитини, тобто сприяння адаптації та інтеграції у нове соціальне й освітнє середовище. Він передбачає соціально-педагогічну підтримку сімей ВПО, допомогу у пристосуванні до нових умов навчання, покращення побутових умов, формування нових міжособистісних зв'язків, а також запобігання вторинній травматизації. За необхідності здійснюється перенаправлення до відповідних спеціалістів. На початковому етапі робота проводиться у формі спостереження, бесід із класними керівниками та індивідуальних консультацій для батьків [40].

Четвертий блок – формування безпечного та інклюзивного освітнього простору, у межах якого забезпечується атмосфера довіри, прийняття та психологічної захищеності. Це охоплює запобігання булінгу та дискримінації, розвиток толерантності в колективі, проведення тренінгів із ненасильницької комунікації, створення індивідуальних освітніх траєкторій і забезпечення доступності навчального середовища, зокрема для дітей з ООП. Важливою складовою є постійний зворотний зв'язок між педагогами, учнями та батьками, що дозволяє своєчасно виявляти труднощі й надавати необхідну підтримку [62].

Етапи психологічного супроводу дітей ВПО включають кілька ключових напрямів, що забезпечують комплексну підтримку дітей та їхніх сімей.

Проводяться консультації для батьків щодо адаптації дітей, підвищення їхньої стресостійкості та емоційної стабільності, а також для педагогів – щодо створення безпечного, доброзичливого середовища у класі. Діагностика включає індивідуальне та групове психодіагностичне оцінювання рівня адаптації, соціалізації, емоційного стану, мотивації до навчання та особливостей нервової системи. За результатами розробляються рекомендації для педагогів і батьків з урахуванням віку та індивідуальних потреб дітей. Практичні заняття спрямовані на розвиток психіки, емоційно-вольової сфери, комунікативних навичок та самовираження дітей. Використовуються методи арт-терапії (малювання, музика, танці, казкотерапія, ігрова терапія), релаксаційні вправи та робота з природними матеріалами. Під час просвіти формується психологічна та соціальна компетентність учасників освітнього процесу через просвітницькі заходи для дітей, педагогів і батьків [62].

Особлива увага приділяється побудові безпечного та підтримуючого середовища. Педагог сприяє адаптації дітей, організовуючи групові завдання, командну взаємодію, позитивну комунікацію. Важливо уникати надмірного акцентування на статусі ВПО, що може призвести до ізоляції чи булінгу. У разі конфліктних ситуацій педагог співпрацює з психологом і соціальним педагогом, застосовуючи тренінги з ненасильницької комунікації та вправи на формування довіри.

Значну роль відіграє індивідуальна робота з дитиною, що враховує її психологічну готовність до контактів та попередній освітній досвід. Використання методів арт-терапії, групових тренінгів і проєктивних інструментів, таких як «Монстрики почуттів», допомагає дітям висловити емоції, знизити тривожність і інтегруватися у нове середовище.

Соціальна адаптація дітей ВПО включає налагодження контактів із новим колективом, формування дружніх стосунків та поступове включення у навчальний процес, що дозволяє відновити відчуття контролю над власним життям і сприяє успішній інтеграції у шкільну спільноту.

Досвід показує, що серед найбільш ефективних форм групової роботи для соціальної адаптації дітей-переселенців – творча майстерня, квест-гри, казкотерапія, перегляд мультфільмів. Організацію цих заходів можна реалізовувати через активну участь учнів у позаурочний час у закладах позашкільної освіти або як тематичні заходи у закладах загальної середньої освіти.

Творча майстерня – це вид колективної творчої діяльності, організований у форматі кількох тематичних станцій, де на кожній проводиться окремий майстер-клас. Для проведення майстерні залучаються кілька педагогів або аніматорів (бажано 5–8 осіб), кожен із яких пропонує заняття з певного виду творчості: робота з природними матеріалами, глиною, папером, тканиною, нитками тощо. Діти мають змогу самостійно обирати, яку станцію відвідати, а під час заходу – пройти одну або декілька станцій за бажанням. Така діяльність сприяє розвитку творчих здібностей, самовираженню та одночасно знижує рівень тривожності та агресії.

Квест-гра – це динамічне командне змагання, під час якого учасники послідовно виконують підготовлені завдання. Команди вирішують логічні задачі, здійснюють пошук об'єктів на місцевості, планують оптимальні маршрути та шукають нестандартні рішення. Перемагає команда, що швидше виконує всі завдання. Квест сприяє налагодженню контактів між дітьми ВПО, допомагає їм дізнатися більше один про одного, згуртуватися та інтегруватися в нове середовище. Якщо завдання квесту включають елементи вивчення історії чи традицій регіону, це додатково сприяє ознайомленню з культурним контекстом нового поселення.

Казкотерапія – це методика, що базується на створенні казкової атмосфери, у якій діти можуть проявляти свої потенційні можливості, втілювати мрії та відчувати себе захищеними. Мета казкотерапії – допомогти дітям ВПО усвідомити власну унікальність, гармонію з собою та світом, розвинути здатність долати страхи і тривогу. У процесі казкотерапії діти навчаються сприймати себе та інших як унікальних особистостей, переносити уроки казки на реальні життєві

ситуації, розкривати внутрішній світ, осмислювати пережите та планувати майбутнє. Методика також допомагає налагоджувати стосунки з однолітками та батьками, цінувати дружбу й любов, формувати життєві.

Перегляд мультиплікаційних фільмів є ще однією ефективною формою групової роботи. Після перегляду педагог може організувати обговорення або дискусію, враховуючи вікові особливості учнів. Перед трансляцією мультфільму рекомендується ретельно переглянути сюжет та оцінити його відповідність для групи.

Таким чином, освітній процес для дітей з числа внутрішньо переміщених осіб в Україні характеризується комплексністю та багатовимірністю викликів, що поєднують організаційні, соціальні та психологічні аспекти. Діти ВПО потребують спеціальної освітньої підтримки, індивідуалізованих підходів, безпечного та інклюзивного навчального середовища, а також системного психологічного супроводу. Ефективна інтеграція можливі лише за умови взаємодії державних інституцій, педагогічних колективів, сім'ї, міжнародних та громадських організацій. Практика показує, що комплексні заходи – включно з адаптованими навчальними програмами, психосоціальною підтримкою, арт-терапією та активностями для соціалізації – сприяють успішній інтеграції дітей, зниженню рівня стресу та розвитку навичок взаємодії з однолітками. Таким чином, організація освітнього процесу для дітей ВПО має ґрунтуватися на системному, міждисциплінарному підході, орієнтованому на забезпечення рівних можливостей для навчання, соціалізації та особистісного розвитку кожної дитини.

РОЗДІЛ 4. МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ ДІТЕЙ З ЧИСЛА ВПО

4.1. Формування світогляду на уроках історії: поняття та значення формування світогляду.

Світогляд – це система знань, переконань, цінностей та практичних орієнтирів, через які людина осмислює світ і своє місце в ньому. Він об'єднує погляди на найважливіші життєві питання: що таке світ, чи існує щось надприродне, куди прямує людство, у чому полягає сутність людини. Ці питання розглядаються не абстрактно, а через призму життєвого досвіду особистості та узагальнень, накопичених культурою і поколіннями [140, с. 3].

Головна проблема світогляду – відношення людини до світу. Людина не просто є частиною природи, як тварини: вона усвідомлює себе окремою істотою, що стоїть ніби збоку, спостерігає і взаємодіє зі світом. Це створює своєрідну дистанцію: світ сприймається як зовнішній, а людина намагається його зрозуміти і впорядкувати [140, с. 3].

Відношення людини до світу проявляється у трьох основних формах: пізнавальній, оцінній та практичній. Пізнавальна складова полягає в усвідомленні загальних закономірностей світу, історії людства та власного життя – знання мають бути достовірними, щоб забезпечити ефективну практичну діяльність. Оцінна складова включає цінності та ідеали, які дозволяють розрізняти добро і зло, справедливе і несправедливе, корисне і шкідливе. Практична складова визначає дії людини, її поведінку у конкретних життєвих ситуаціях [140, с. 3].

Будівництво будь-якої держави неможливе без процесу формування та розвитку національної свідомості її громадян. Поняття національної свідомості має глибокий філософський зміст і водночас слугує практично-науковою основою для розвитку та утвердження будь-якої нації [147, с. 35].

Для існування народу національна свідомість виступає ключовим чинником становлення громадянського суспільства. Вона передбачає активну участь кожної людини в житті спільноти, відстоювання її інтересів, реалізацію спільних цілей та дотримання правил національної громади. Фундаментальність національної свідомості проявляється як у побудові самої нації, так і у формуванні особистості, громадянина та індивіда [139, с. 29].

Згідно з «Енциклопедією сучасної України» (Інститут енциклопедичних досліджень НАН України), національна свідомість – це цілісна система духовних феноменів нації, яка, сформувавшись протягом історичного розвитку, відображає основні засади її буття [95].

Українська національна свідомість – це усвідомлення людиною себе як частини українського народу, носія його історично сформованих цінностей та традицій. Вона формувалася століттями, у процесі боротьби нації за політичну і культурну незалежність. Сьогодні національна самосвідомість українців залишається складним явищем, що потребує остаточної самоідентифікації. Тривала бездержавність, заборона рідної мови, обмеження доступу до духовної спадщини, спотворене трактування історії – усе це негативно впливало на формування національної свідомості.

Особливо актуальним питання зміцнення національної свідомості стало в умовах російсько-української війни. Сьогодні надзвичайно важливо розвивати і утверджувати її у всіх верствах суспільства, особливо серед молоді, яка є гарантом збереження, відбудови та розвитку держави.

Національна самосвідомість не є природженою рисою людини – вона формується протягом життя під впливом різних чинників: етнічного середовища, мови, культури, традицій та історичної освіти [92, с. 4]. Педагогіка сучасності акцентує на відродженні національного виховання, формуванні демократичного світогляду та культури. Для молодого покоління важливо усвідомлювати власну життєву позицію, відображену у ставленні до держави, національних та загальнолюдських цінностей, української культури та народних традицій.

Національна самосвідомість формується на основі глибоких історичних знань і включає усвідомлення національного ідеалу, цінностей своєї нації та загальнолюдських цінностей, знань про історію, культуру і традиції власного народу, а також про конкретних представників спільноти, які найбільш яскраво втілюють національні риси [139, с. 28].

Відомий педагог В. Борисов запропонував структуру національної самосвідомості, до якої входять: усвідомлення унікальності національної культури, розуміння психологічних особливостей своєї нації, відчуття тотожності з нею, усвідомлення власних психологічних характеристик, сприйняття себе як активного учасника національної спільноти, а також соціально-моральна оцінка національної спільноти [147, с. 35].

Досягнення такого рівня усвідомлення можливе лише через систематичне й глибоке вивчення історії в ЗЗСО. Якщо уроки всесвітньої історії формують загальнолюдські й гуманістичні цінності, то вивчення історії України виховує громадянина-патріота, який стає фундаментом подальшого розвитку держави та суспільства.

Формування національної ідентичності на уроках історії є одним із ключових завдань сучасної освіти, особливо в умовах суспільних трансформацій та війни. Ідентичність розуміється як усвідомлення людиною своєї належності до певної спільноти та прийняття її цінностей, історичного й культурного досвіду. Дослідники наголошують, що вона ґрунтується на спільних переконаннях, уявленнях про минуле, сучасність і майбутнє, а також на позитивному досвіді проживання в єдиному соціальному просторі. І. Бех підкреслює, що національна ідентичність є внутрішнім емоційно забарвленим станом особистості, який забезпечує відчуття цілісності та стійкості власного «Я» [147, с. 35].

Формування національної ідентичності школярів відбувається через взаємодію кількох взаємопов'язаних компонентів. Когнітивний передбачає засвоєння знань про державотворення України, ключові історичні події, діячів, етапи боротьби за незалежність [139, с. 28]. Наприклад, аналіз історичного

значення Берестейської унії чи проголошення IV Універсалу створює змістову основу для розуміння національного розвитку. Емоційно-ціннісний компонент сприяє переживанню гордості за культурну спадщину, співпереживанню історичним подіям і постатям. Це може реалізовуватися через перегляд фільмів про Героїв Крут або обговорення щоденників військових. Оцінювально-вибірковий аспект проявляється у здатності формувати власну позицію щодо спірних історичних моментів, аргументувати її під час дискусій, наприклад, про роль Івана Мазепи в європейській політиці. Соціально-практичний компонент забезпечує готовність до активної громадянської участі – участі у волонтерських акціях, шкільному самоврядуванні, меморіальних заходах.

Уроки історії створюють особливі умови для розвитку патріотизму, адже надають можливість осмислити спільний культурний досвід, духовні цінності, державницькі традиції. Вивчення діяльності Б. Хмельницького, П. Орлика, М. Грушевського, Симона Петлюри, Степана Бандери чи Романа Шухевича дозволяє зрозуміти тривалість української боротьби за свободу. Такі уроки формують уміння критично мислити, аналізувати джерела, співвідносити минуле із сучасністю та усвідомлювати власну причетність до історичного процесу. Таким чином, патріотизм набуває осмисленого, а не декларативного характеру й ґрунтується на знаннях, відповідальності та повазі до людської гідності.

Особливої уваги потребують учні з числа внутрішньо переміщених осіб. Їхнє сприйняття історичних тем може бути емоційно ускладненим через пережитий досвід війни, втрат і змін соціального середовища [108, с. 50]. Наприклад, обговорення теми сучасної російсько-української війни або депортацій XX століття може викликати сильні реакції, тому педагог має забезпечити психологічно безпечну атмосферу. Через перерви у навчанні частина дітей може мати прогалини у знаннях, тому доцільними є індивідуальні консультації, робота в малих групах, повторення ключових тем курсу. Важливо також залучати соціальних педагогів і психологів для комплексного супроводу адаптації.

Ефективне формування національної ідентичності потребує продуманих методичних підходів. Діяльнісний та проєктний підходи дозволяють не лише засвоювати інформацію, а й застосовувати її на практиці [88]. Наприклад, створення мультимедійного проєкту «Історія мого переселеного міста» або дослідження родинних архівів сприяє особистісному залученню дитини до історичного процесу. Інтеграція історії з громадянською освітою, правознавством чи літературою допомагає простежити зв'язок між національними традиціями, правами людини, демократією та сучасним суспільним життям. Суттєвий виховний потенціал мають дискусії, тематичні конференції, шкільні ток-шоу, екскурсії до музеїв і меморіальних місць, перегляд документальних фільмів із подальшим обговоренням, зустрічі з ветеранами, волонтерами, громадськими діячами.

Отже, уроки історії виступають потужним інструментом формування національної ідентичності, громадянської зрілості, критичного мислення та активної життєвої позиції учнів, зокрема тих, хто пережив вимушене переселення. Поєднання знань, емоційного досвіду, соціальної практики та педагогічної підтримки забезпечує можливість кожному школяреві відчувати свою причетність до української спільноти й відповідальність за її майбутнє.

Отже, можемо стверджувати, що формування відповідальної громадянської позиції в дітей, які пережили вимушене переселення, є не просто одним із завдань сучасної школи – це вимога часу, перед якою ми не маємо морального права відступати. Дитина, що пройшла крізь стрес втрати дому, зміну звичного середовища чи небезпеку, потребує не лише корекційної чи підтримувальної роботи, а й можливості відчувати себе частиною спільноти, якій вона справді потрібна. Саме тому роль школи, педагогів і всього освітнього простору стає особливо вагомою: ми маємо створити умови, у яких такі діти зможуть не лише адаптуватися, а й поступово вибудовувати власне бачення майбутнього – відповідальне, активне і громадянсько зріле.

Таким чином, виховання відповідальності, активності, здатності до співпраці та патріотичного ставлення – це не разові заходи, а тривалий шлях,

який дитина проходить разом із педагогом і колективом. І саме в цій спільній дорозі закладається фундамент майбутньої громадянської зрілості, що так потрібна Україні сьогодні.

4.2. Методичні підходи до формування загальних і предметних компетентностей учнів з числа ВПО на уроках історії.

Сучасні соціальні трансформації, швидке зростання інформатизації суспільства та впровадження інноваційних освітніх технологій зумовлюють необхідність підвищення ефективності навчального процесу у ЗЗСО. У цьому контексті у методиці навчання історії провідними стають особистісно орієнтований, діяльнісний та компетентнісний підходи.

Особистісно-орієнтований підхід враховує індивідуальні та вікові особливості учня, його психофізіологічні характеристики, потреби, інтереси та життєвий досвід. Він спрямований на розвиток інтелектуального, емоційного та морального потенціалу учня, формування власної позиції та цінностей, а не лише на передачу знань [7]. Прикладом особистісно-орієнтованого підходу для учнів із числа ВПО може бути створення індивідуальної освітньої траєкторії, що враховує їхній попередній досвід, прогалини у знаннях та емоційний стан. Наприклад, учитель історії проводить діагностичну бесіду з дитиною, з'ясовує, які теми були пропущені через переїзд, та пропонує адаптовані матеріали – короткі конспекти, інтерактивні вправи, міні-проєкти або консультації після уроків. Під час занять педагог дає дітям можливість висловити власні думки, ділитися сімейними історіями чи локальними спостереженнями, що підсилює їхню самооцінку й відчуття значущості. Такий підхід допомагає учневі-переселенцю відчувати підтримку, поступово інтегруватися в новий колектив і навчатися у комфортному темпі.

Навчання історії має спиратися на діалог, дискусії, рольові ігри, проєкти та аналіз документів, що дозволяє учням осмислювати історію через власний досвід. Особливу роль відіграє емоційна підтримка: учитель має бути уважним до тривожності або замкненості учнів та уникати провокативних тем. Уроки

історії можуть також мати терапевтичний ефект, допомагаючи бачити власний досвід як частину ширшої історії народу [63].

Особистісно-орієнтований підхід відкриває можливість переосмислити фокус виховної роботи: у центрі тут не програма й не формальні педагогічні вимоги, а жива дитина з її внутрішнім світом, моральним досвідом, неповторними переживаннями та потенціалом [137, с. 34]. Саме завдяки цьому підходу педагог може підтримати в учнів прагнення до саморозвитку, відкритості, творчості та моральної самостійності. Він допомагає підліткам пройти непростий шлях вибору: залишатися унікальною особистістю чи підлаштовуватися під очікування значущої групи, що нерідко диктує свої цінності й моделі поведінки.

Водночас особистісно-орієнтована педагогіка рішуче заперечує ставлення до дитини як до «засобу» навчального процесу, відкидає технократизм і спроби уніфікувати внутрішній світ вихованця. Цю думку особливо акцентує Є. Бондаревська, наголошуючи на необхідності подолання педагогічних практик, які зводять виховання лише до передачі знань і навичок без урахування того, які мотивації й цінності формуються внаслідок цього процесу [137, с. 34].

Діяльнісний підхід орієнтований на активну пізнавальну діяльність учнів, де знання набуваються через практичне осмислення, виконання завдань, експериментування та аналіз конкретних історичних явищ. Він передбачає залучення учнів до активного процесу навчання, формування навичок самостійного мислення, здатності до критичного аналізу та прийняття рішень у процесі навчальної діяльності. За визначенням Л. Задорожної, діяльнісний підхід «передбачає організацію навчального процесу як спільної діяльності вчителя та учнів, спрямованої на досягнення освітніх цілей через активну взаємодію та самостійну пізнавальну активність» [87]. Як зазначає О. Грошовенко, діяльнісний підхід ефективний тоді, коли учні отримують змогу «власноруч діяти, обговорювати, оцінювати результати і бачити особисту значущість навчального процесу» [120, с. 90].

Для дітей з числа внутрішньо переміщених осіб діяльнісний підхід має особливе значення, адже він створює умови для психологічної адаптації та соціальної інтеграції. Залучення учнів до спільної навчальної діяльності сприяє подоланню ізоляції, формуванню відчуття належності до колективу, відновленню довіри до оточення. Активні форми роботи (групові проєкти, рольові ігри, дебати, історичні реконструкції) допомагають дітям-ВПО не лише краще засвоїти навчальний матеріал, а й відновити впевненість у власних силах, знайти нових друзів і навчитися ефективної комунікації. Наприклад, пропонуємо такі теми проєктів «Історія сучасних героїв України» або «Волонтерство в Україні», «Історія мого нового населеного пункту». Це сприяє формуванню історичної ідентичності, гордості за свій народ і прийняттю нової громади як частини власного життєвого шляху.

Компетентнісний підхід полягає у формуванні у здобувачів освіти ключових і предметних компетентностей. Компетентність у цьому контексті визначається як усвідомлене знання, розуміння цінності власної пізнавальної діяльності та відповідальності за її результати [7]. Вона проявляється у здатності ефективно діяти в проблемних, нестандартних ситуаціях, шукати нові ресурси та інформацію, приймати обґрунтовані та творчі рішення, інтегруючи знання, навички та ціннісні орієнтири.

У сучасній українській психолого-педагогічній та методичній літературі поняття «компетенція» і «компетентність» активно застосовуються для визначення результатів навчальної діяльності. Компетенцію зазвичай розглядають як певну соціальну вимогу або норму до освітньої підготовки учня, яка забезпечує його здатність якісно діяти у конкретній сфері. Компетентність же охоплює сукупність особистих характеристик учня – ціннісних орієнтацій, знань, умінь, навичок і здібностей, що формуються у процесі досвіду діяльності в соціально та особисто значущій галузі.

Компетентнісний підхід передбачає чітке визначення набору компетенцій – комплексу знань, умінь, навичок, ставлень та досвіду, необхідного для ефективного виконання певної діяльності. Такі компетенції визначаються

державою, освітніми установами або фахівцями, які організовують конкретну діяльність. Відповідність здатності учнів виконувати завдання встановленим вимогам і є критерієм рівня їхньої компетентності [77, с. 449-451].

Серед загальних компетентностей відзначимо мовну компетентність. Вільне володіння українською мовою для учнів з числа внутрішньо переміщених осіб є ключовим для навчання та соціальної адаптації [75, с. 129-130]. Учні повинні вміти спілкуватися усно та письмово, застосовувати норми сучасної літературної мови, розрізняти стилі та жанри текстів. Це допомагає налагоджувати контакти з однолітками й педагогами, інтегруватися у нове середовище та відчувати себе частиною громади. Усвідомлення важливості української мови як засобу комунікації на всій території держави сприяє самовираженню, розвитку творчих здібностей і формуванню громадянської позиції. Серед методів та прийомів ефективними є робота з текстами та медіаматеріалами, обговорення актуальних подій, творчі завдання (есе, листи, презентації), діалогові вправи «учень—учень», «учень—вчитель». Наприклад, можна дати написати есе «Боротьба за українську мову».

Надзвичайно важливою є громадянська компетентність – знання й уміння, необхідні для активної участі у суспільному житті, розуміння принципів демократії, прав людини, здатність до ненасильницького вирішення конфліктів та прийняття відповідальних рішень [76, с. 4]. Ця компетентність сприяє формуванню свідомого громадянина, здатного аналізувати суспільні процеси, брати активну участь у житті громади та дотримуватися демократичних цінностей. Вона ґрунтується на знаннях про розвиток демократії, вмінні застосовувати їх у сучасних політичних і соціальних умовах та навичках участі в громадському житті.

Структурні компоненти цієї компетентності включають ціннісний, діяльнісний і процесуально-творчий аспекти, тому система виховання має забезпечувати розвиток особистості у цих напрямках.

Розвиток громадянської компетентності відбувається поетапно: у початковій школі закладаються основні моральні цінності та норми поведінки,

формуються комунікативні навички, здатність інтегруватися в суспільство та вирішувати конфлікти через діалог. Цей етап допомагає розвинути творчий потенціал дитини та сформувати основу для особистості, яка здатна відповідально діяти на благо своєї країни [8].

У середній школі продовжується формування системи цінностей і світогляду підлітка, а також розвиток знань і навичок, необхідних для самостійного життя в суспільстві. Особливу увагу приділяють вихованню поваги до закону, прав інших людей і відповідальності перед суспільством [1]. На цьому етапі відбувається збагачення мислення та свідомості учнів через засвоєння знань з історії України, моральних, правових і соціальних норм. Наприклад у 5 класі на темі «Громада» дати завдання проаналізувати поняття «толока», «громадянська відповідальність» ін.

У старшій школі поглиблюються знання учнів про суспільні процеси та явища, права людини, а також філософські, культурні, політико-правові та соціально-економічні основи життя суспільства [3]. Саме тут формується громадянська позиція, соціально-політична орієнтація та здатність захищати свої права і права інших. Учні набувають умінь будувати індивідуальну і колективну діяльність, що є важливою умовою громадянської компетентності.

Формування громадянської компетентності учнів неможливе без цілеспрямованого використання краєзнавчих, героїко-патріотичних та історико-культурних методів виховання [8]. Одним із найефективніших підходів є систематичне залучення школярів до краєзнавчої діяльності – польових досліджень, створення міні-проектів про історію громади, аналізу місцевих архівних джерел, усної історії, екскурсій, зустрічей із носіями культурної та історичної пам'яті. Така робота допомагає усвідомити зв'язок між загальнонаціональною історією та життям конкретної місцевості, формує відчуття належності до спільноти, відповідальність за її розвиток, навички демократичної участі та взаємодії з громадою.

Важливим методичним компонентом є героїко-патріотичне виховання, що здійснюється через аналіз біографій видатних історичних постатей, дослідження

воєнної історії України, роботу з музейними експозиціями, участь у меморіальних заходах, створення учнівських проєктів про сучасних захисників. Такі методи сприяють переосмисленню понять обов'язку, гідності, свободи, громадянської відповідальності, а також розвивають емпатію та повагу до тих, хто захищає державу [8].

Окрему роль відіграють інтерактивні освітні практики – дебати, дискусійні клуби, рольові моделі прийняття суспільно важливих рішень, аналіз моральних дилем і правових кейсів. Вони вчать аргументовано висловлювати позицію, поважати іншу думку, співпрацювати та діяти відповідно до демократичних цінностей. Наприклад, «Як молодь може допомогти переселенцям у громаді?» або «Чому важливо дотримуватися правил у новій школі».

Ефективною є проєктна діяльність, яка дозволяє учням реалізувати свої ідеї через практичну роботу та співпрацю. Це можуть бути створення плакатів, соціальних кампаній, відеороликів або презентацій про права людини, історію місцевості чи проблеми міграції. Приклад: груповий проєкт «Моя нова громада», де учні збирають інформацію про школу, місцеві традиції та культурні події та презентують результати однокласникам.

Термін «проєкт» має давнє інтелектуальне підґрунтя, однак у сучасній педагогіці його розуміють як заздалегідь сплановану діяльність, спрямовану на створення конкретного результату. Проєктна робота виступає інноваційною формою організації індивідуальної чи групової діяльності учнів, орієнтованою на розв'язання реальної проблеми та інтеграцію знань із різних галузей. Її сутність полягає у практичній спрямованості: підсумком стає не лише готовий продукт, а й усвідомлений шлях його створення, аргументація вибору рішень і аналіз отриманих результатів [84, с. 49-50].

Проєктна діяльність має значний психолого-педагогічний потенціал, оскільки відповідає віковим потребам школярів, стимулює їхню самостійність, мотивацію, творчість та особистісне зростання. Вона змінює роль учителя – з носія знань він перетворюється на консультанта й наставника, що супроводжує

учнів у процесі пошуку. Важливим складником проєктної роботи є використання різних засобів – від традиційних друкованих джерел до сучасних цифрових інструментів, які забезпечують якісну обробку, презентацію та комунікацію результатів [142, с.12].

Особливої значущості проєктний підхід набуває в контекстному навчанні, де теоретичний матеріал тісно пов'язується з життєвими ситуаціями та майбутньою професійною діяльністю. Така модель усуває розрив між навчанням і практикою, сприяє розвитку відповідальності, організованості, уміння співпрацювати та приймати обґрунтовані рішення. Освітній заклад, у свою чергу, створює можливості для реалізації проєктів у навчальному процесі та позакласній роботі, інтегруючи знання й життєвий досвід [142, с.13]. У цьому полягає ключова цінність проєктного підходу – він поєднує навчальну, розвивальну та виховну функції в єдиному цілісному освітньому процесі.

Проєкти можуть реалізовуватися у кількох напрямках:

- навчальна діяльність (уроки, факультативи, спецкурси) (див. Додаток М);
- «Школа самовиховання» (класні години) (див. Додаток Н);
- учнівське самоврядування (див. Додаток К);
- гурткова робота / проєктні майстерні (див. Додаток Л);
- партнерська взаємодія з батьками.

Важливим прийомом є рольові ігри та моделювання суспільних ситуацій, які допомагають відпрацьовувати навички прийняття рішень, конфліктології та співпраці [90, с.23]. Наприклад, ігрова ситуація «Шкільний парламент», де учні обговорюють, як організувати шкільне свято або екологічну акцію.

Для розвитку критичного мислення корисним є аналіз інформаційних джерел – робота з медіа текстами, новинами, інтерв'ю та офіційними документами [111, с. 46]. Наприклад, учні порівнюють новини про права дітей у різних регіонах України з власним досвідом переселення.

Дискусійні майстерні, такі як круглі столи, мозкові штурми та обговорення правових і етичних питань, стимулюють самостійне мислення та

відповідальність. Наприклад, учні обговорюють правила безпечної поведінки у соціальних мережах та пропонують власні рекомендації.

Творчі завдання допомагають учням висловлювати власні ідеї та цінності. Це можуть бути есе, колажі, малюнки, презентації. Наприклад, колаж «Моя родина та моя громада», що демонструє культурні традиції та соціальні зв'язки.

Спільні соціальні проекти з громадою включають волонтерські акції, участь у шкільних комітетах та культурних чи екологічних заходах. Наприклад, збір книг для дітей у тимчасових житлових центрах або участь у шкільній толоці.

Історична предметна компетентність складається з логічної, інформаційної, просторової, хронологічної, мовної, інформаційної, аксіологічної [16]. Хронологічна компетентність – вміння орієнтуватися в історичному часі, співставляти події та явища з певними періодами (епохами), використовувати наукову періодизацію як інструмент пізнання історичного процесу [17]. Для учнів, які пережили внутрішнє переселення та часто мають травматичний досвід, ця компетентність допомагає структурувати власне розуміння історичних подій, усвідомити причинно-наслідкові зв'язки та зрозуміти взаємозв'язок минулого і сучасного. Використання хронології як інструменту пізнання дозволяє створювати опору для стабільного сприйняття інформації та зменшувати рівень тривожності у дітей, допомагаючи відчувати контроль над пізнанням історичного процесу. Для її формування корисними є завдання на створення хронологічних лінійок, де учні зіставляють події історії України та світу з власними життєвими подіями, а також робота з порівняльними таблицями причин і наслідків історичних явищ, що стимулює логічне мислення та допомагає усвідомити, як рішення минулого вплинули на сучасність.

Просторова складова передбачає орієнтування в історичному просторі, аналіз розвитку явищ і процесів у взаємозв'язку з географічним розташуванням держав і природними умовами; використання карт для пояснення причинно-наслідкових зв'язків та регіональних особливостей історичних подій [16]. Це особливо важливо для ВПО, які мають досвід переміщення та зміни середовища. Методи її розвитку включають роботу з картами, де учні відзначають місця свого

проживання до та після переїзду, співставляючи їх із важливими історичними подіями, та аналіз геополітичного контексту розвитку держав і регіональних процесів. Приклади роботи з просторовою компетентністю на уроці: вправа «Мапа спогадів» передбачає створення колективної карти, де кожен учень позначає своє рідне місто або село та важливі історичні пам'ятки, співставляючи їх із подіями минулого.

Інформаційна складова передбачає критичний аналіз і оцінка історичних джерел, виявлення тенденційної інформації, самостійна інтерпретація фактів, явищ та подій на основі різних джерел. Вона розвиває критичне мислення, уміння відокремлювати факти від оцінок та маніпуляцій, формує усвідомлений підхід до сприйняття історичної інформації [16]. Для дітей із числа внутрішньо переміщених осіб ця компетентність має особливе значення, оскільки: вони часто перебувають під впливом суперечливої або емоційно забарвленої інформації, пов'язаної з подіями війни, втрати домівки, медійних повідомлень тощо; у деяких випадках можуть мати спотворене або однобічне уявлення про певні історичні події, зокрема через травматичний досвід або різне інформаційне середовище до переселення; розвиток інформаційної компетентності допомагає їм усвідомлено осмислювати події, відокремлювати власні емоції від фактів, бачити причинно-наслідкові зв'язки історичних процесів. Для формування цієї компетентності використовуємо такі прийоми: робота з різними видами історичних джерел (тексти, фото, карти, усні свідчення) та їх порівняльний аналіз; обговорення достовірності джерел, виявлення упередженості або пропагандистських елементів; створення власних історичних інтерпретацій (есе, міні-дослідження, презентації) на основі перевірених фактів; дебати і дискусії на історичні теми, де діти вчаться аргументовано відстоювати свою позицію, поважаючи іншу точку зору; аналіз сучасних інформаційних потоків (наприклад, як сьогодні інтерпретують історичні події у ЗМІ чи соцмережах). Це допоможе дітям з числа ВПО: відновити довіру до знання і до освітнього процесу; навчитися самостійно формувати власну думку на основі фактів; розвинути свідоме, критичне і стійке

світобачення, що сприяє адаптації в новому соціальному середовищі та активній громадянській позиції.

Мовленнєва компетентність забезпечує здатність усно та письмово висловлювати власні думки про історичні події, аргументувати позицію, оцінювати відповіді однокласників, створювати таблиці, схеми, есе та аналітичні доповіді [16]. Для дітей ВПО розвиток мовленнєвої компетентності сприяє відновленню комунікативної впевненості та формуванню критичного мислення. Ефективними методами є дискусії та дебати на історичні теми, написання есе та аналітичних робіт, рольові ігри, де учні відстоюють позиції історичних постатей, створення схем і таблиць для візуалізації причинно-наслідкових зв'язків.

Логічна компетентність забезпечує аналіз, синтез та узагальнення історичної інформації, використання наукової термінології, характеристика історичних постатей і мотивів їх дій, створення політичних та історичних портретів, проведення проектної роботи [16]. Логічна компетентність дозволяє учням системно мислити, оцінювати складні процеси та явища, формує аналітичний погляд на історичні події. Саме ця компетентність, першою чергою, розвиває критичне мислення, яке включає здатність розкласти складні проблеми на окремі елементи, виявляти взаємозв'язки між ними та оцінювати їхній вплив на загальну ситуацію. Учень навчається аналізувати докази, оцінювати достовірність і авторитетність джерел, робити логічні висновки та формулювати обґрунтовані припущення.

Сучасна психологія і педагогіка визначають розвиток критичного мислення як процес, що потребує системного підходу та інтеграції в освітній процес [97, с. 23]. Зокрема, засади цього підходу були закладені ще американським психологом Бенджаміном Блумом у 1956 році через його таксономію навчальних цілей і результатів (див. Додаток Д). Відповідно до цієї концепції навчання проходить шість рівнів:

1. Знання – базовий рівень, що передбачає відтворення інформації у тій формі, в якій її отримано.

2. Розуміння – здатність встановлювати взаємозв'язок між новою та вже набутою інформацією, інтерпретувати теоретичний матеріал.
3. Застосування – використання знань для вирішення конкретних ситуацій у реальному житті.
4. Аналіз – уміння виокремлювати складові частини цілого, визначати взаємозв'язки між ними, оцінювати логіку аргументів і важливість даних.
5. Синтез – інтеграція розрізнених елементів для створення нових концепцій або рішень.
6. Оцінювання – найвищий рівень, що передбачає критичну оцінку інформації та власних висновків, обґрунтування власної точки зору та визначення її користі або шкоди.

Існує багато різних стратегій розвитку критичного мислення, які можуть застосовуватися як окремо, так і в комплексі, причому саме поєднання кількох підходів забезпечує найбільш ефективне формування цієї компетентності. Ми визначили ефективні стратегії розвитку критичного мислення на уроках історії (див. Додаток Е), а також методи його розвитку (див. Додаток Є).

Аксіологічна компетентність передбачає аналіз, синтез та узагальнення історичної інформації, використання наукової термінології, характеристику історичних постатей і мотивів їхніх дій [112]. Для дітей ВПО вона допомагає системно мислити, оцінювати складні історичні процеси та будувати власні історичні портрети подій і діячів. Методично це реалізується через побудову причинно-наслідкових схем, порівняльний аналіз постатей, тематичні презентації та аналітичні завдання, що сприяють розвитку критичного та творчого мислення.

Аксіологічний підхід до навчання історії створює умови для формування ціннісних орієнтацій учнів та усвідомленого осмислення історичного змісту. У центрі аксіологічного мислення перебуває концепція взаємозалежного і взаємодіючого світу, який формується через історичні, соціальні та культурні процеси. В умовах сучасних викликів, зокрема війни та суспільних трансформацій, особливого значення набуває усвідомлення того, що світ

складається з цілісних особистостей, а кожна людина є носієм власних цінностей та моральних орієнтирів. Навчання має сприяти розвитку здатності бачити спільне, що об'єднує людство, а також розуміти унікальні характеристики кожної особистості [112].

Аксіологічний підхід формує раціональне та етичне ставлення до світу і людини, залучає рефлексію, розвиток критичного мислення і здатності до усвідомленого вибору. У контексті сучасної історичної освіти він стає визначальним на уроках історії, де формуються ціннісні орієнтири, здатність оцінювати дії людей і події, аналізувати суспільні процеси та брати відповідальність за власну громадянську позицію.

Особливу увагу аксіологічний підхід приділяє полікультурній компетентності, яка включає усвідомлення універсальності прав людини та демократії, повагу до гідності, свободи, культурної, релігійної та політичної різноманітності, розуміння важливості громадянського діалогу та солідарності, формування мотивації до конструктивної соціальної взаємодії та прийняття культурних відмінностей. Діяльнісний компонент цієї компетентності передбачає розвиток практичних умінь вести аргументовану дискусію та захищати власну позицію, аналізувати соціальні ситуації та інформаційні потоки, здійснювати дослідницьку та проєктну діяльність, шукати консенсус і приймати рішення в умовах демократичних процедур, розвивати навички ненасильницької поведінки та конструктивної взаємодії [112].

При вивченні історії України особлива увага приділяється ключовим історичним етапам, які формували національну ідею. Так, уроки про Українську козацьку державу – Гетьманщину підкреслюють її роль як взірця середньовічної демократії та справедливості. Дослідження українського національного руху ХІХ століття, зокрема Кирило-Мефодіївського братства, демонструє, як українська інтелігенція поєднувала культурно-просвітницьку діяльність із політичними прагненнями щодо реформ, ліквідації кріпацтва та самодержавства, утвердження національної ідеї. Особлива роль відводиться Тарасу Шевченку, якому належить визначне місце у формуванні національної самосвідомості та патріотичних

орієнтирів. Шевченко виступає символом історичного усвідомлення українського народу, його духовним провідником, чия творчість відображає національну ідентичність і моральні цінності, що залишаються актуальними в умовах сучасної війни та соціальних викликів.

Для реалізації аксіологічної компетентності активно застосовуються сучасні освітні технології. Ігрові методи, такі як «Ділова гра» чи ігри-загадки, підвищують мотивацію учнів, формують навички саморегулювання та самостійної пізнавальної діяльності, сприяють засвоєнню навчального матеріалу через активне включення у процес. Наприклад, під час вивчення теми про Правозахисний рух в Україні учні аналізують історичні ситуації, порівнюють їх із сучасними подіями війни, обговорюють цінність людської гідності, свободи та справедливості. Це дає можливість дітям-переселенцям осмислити власний досвід через призму загальнонаціональних цінностей.

Іншим прикладом є робота з усними історіями або сімейними переказами – учні розповідають про людей, які допомогли їм під час евакуації, і визначають, які цінності – солідарність, взаємодопомога, відповідальність – проявилися в цих ситуаціях. Такі заняття сприяють емоційному відновленню, формують повагу до інших та віру в суспільну єдність.

Також ефективними є класні дискусії й етичні дилеми, де школярі обговорюють, як громадянин має діяти в умовах небезпеки чи окупації. Це допомагає учням ВПО усвідомити власну значущість, сформувати моральні орієнтири й перейнятися відповідальністю за майбутнє громади та держави.

Таким чином, методичні підходи до формування загальних і предметних компетентностей учнів з числа ВПО на уроках історії повинні поєднувати адаптовані та індивідуалізовані стратегії навчання, діяльнісний та проєктний підходи, а також активні методи, такі як дискусії, рольові ігри, кейс-стаді та моделювання історичних ситуацій. Використання таких підходів дозволяє одночасно розвивати критичне мислення, аналітичні й дослідницькі навички, формувати моральні та громадянські цінності, а також сприяти інтеграції внутрішньо переміщених учнів у шкільне середовище. Системне застосування

цих методик забезпечує не лише засвоєння історичного матеріалу, а й розвиток ключових компетентностей, необхідних для соціальної адаптації та активної участі у житті громади.

4.3. Методики роботи з травмою через історичний контекст.

Вивчення психологічної травми набуває особливої актуальності у періоди суспільних криз. Історичний досвід ХХ століття, включно зі світовими війнами, показав необхідність глибокого аналізу явища «бойового неврозу» та наслідків колективних стресових подій. Збройна агресія російської федерації проти України, починаючи з незаконної анексії Криму у 2014 році та підтримуваних росією збройних формувань на сході України, вже протягом багатьох років створює території постійного ризику та зони бойових дій. Відтоді загинуло тисячі українців, десятки тисяч отримали поранення, а понад мільйон осіб стали внутрішньо переміщеними особами.

Збройне вторгнення 24 лютого 2022 року відкриває новий масштаб травматичного досвіду для громадян України. Масштабні обстріли, постійна загроза життю, руйнування житла та інфраструктури, втрата близьких, примусова евакуація та вимушене переселення створюють безпрецедентні психотравматичні ситуації для дітей, підлітків і дорослих. Значна частина населення України безпосередньо залучена до бойових дій, інша – через родинні зв'язки з учасниками оборони країни чи участь у волонтерському русі, що робить їх опосередкованими свідками війни. Такий масштаб насильства та руйнувань вимагає особливої уваги до психологічної підтримки, методів реабілітації та навчання подоланню травми через історичний контекст, зокрема через історії перемоги, стійкості та героїзму.

Психологічна травма (або психотравма, від грец. *psyche* – душа, *trauma* – пошкодження, потрясіння) – це тривалі залишкові прояви афективних переживань особистості, спричинені зовнішніми подразниками, які викликають психічний дискомфорт і чинять патогенний вплив на розвиток особистості. У

метафоричному розумінні психотравма – це будь-яке сильне потрясіння психіки, яке помітно впливає на функціонування особистості та її подальший розвиток [94, с. 58].

Згідно з психологічною енциклопедією, психологічна травма визначається як «пошкодження психічного здоров'я людини внаслідок інтенсивного впливу несприятливих чинників навколишнього середовища або стресогенних дій інших осіб» [135, с. 304]. Глибина травми залежить від суб'єктивної значущості події, емоційної стійкості та психологічної захищеності індивіда. За характером дії психотравмуючі фактори класифікують на три категорії:

1. За інтенсивністю впливу – масові (катастрофічні), раптові або гострі, які пригнічують адаптаційні можливості особистості;
2. За соціально-значущими наслідками – вузькоспрямовані та багатопланові впливи, що змінюють соціальну позицію людини (повага, винагорода, можливість самоствердження, соціальний престиж);
3. За особистими наслідками – біологічні та особистісно-руйнівні, що можуть провокувати неврози та психосоматичні захворювання **[Помилка! Джерело посилання не знайдено., с.365]**.

Основною внутрішньою суперечністю психологічної травми є конфлікт між бажанням забути жахливу подію та потребою розповісти про неї. Люди, які пережили травмуючі події, демонструють передбачувані психоемоційні проблеми. Травматичні синдроми мають схожі базові характеристики, тому процес відновлення також відбувається за певною послідовністю: встановлення безпеки, реконструкція травматичного досвіду та відновлення соціальних зв'язків із близьким оточенням [71, с. 8-9].

Важливим аспектом у роботі з психотравмою є соціальний контекст: жертва може усвідомити травматичну інформацію лише за умов наявності підтримуючого середовища, що захищає та об'єднує потерпілих і свідків у безпечний альянс. За Дж. Герман, таким контекстом для потерпілої особи є

стосунки з друзями, родиною та членами спільноти. На рівні суспільства подібну функцію виконують політичні та громадські рухи, що надають голос тим, хто був позбавлений прав [80, с.20].

Діти та підлітки становлять особливо вразливу категорію щодо травматизації та розвитку посттравматичного стресового розладу. На відміну від дорослих, вони часто не мають достатньої емоційної зрілості та життєвого досвіду для подолання стресових ситуацій і травматичних переживань. У таких умовах школа стає важливим простором для соціалізації та кризової підтримки, де педагоги та шкільні психологи можуть першими виявити психосоціальні проблеми та надати допомогу. Крім організації навчання під час війни, вчителі отримують додаткове завдання: розпізнавати травмованих учнів, створювати для них емоційно безпечне середовище та при потребі направляти до практичного психолога [43].

Надання психосоціальної підтримки населенню України, особливо дітям і підліткам, є одним із ключових пріоритетів держави для збереження ментального здоров'я. На сьогодні в Україні реалізуються численні міжнародні та національні ініціативи для підтримки учасників освітнього процесу. Українсько-німецький проєкт «Травмапедагогіка для українських шкіл», який здійснюється у співпраці громадських організацій «Об'єднання «Агенція розвитку освітньої політики» (Україна) [62] та «Dialogue for Understanding e.V.» (Німеччина) за підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини, спрямований на адаптацію німецького досвіду травма-інформованої педагогіки до української школи [62].

Досвід Німеччини в галузі травмапедагогіки, що активно розвивався після Другої світової війни, демонструє ефективні практики інтеграції підтримки дітей, які пережили травматичні події, у систему освіти та соціальної підтримки. У Німеччині існують професійні об'єднання та асоціації з травмапедагогіки, програми підготовки педагогів включають роботу з травмою, методи саморегуляції та психосоціальної підтримки. Цей підхід застосовується для роботи з дітьми-біженцями та тими, хто зазнав насильства або втратив рідних.

Зокрема, з 2015 року створено численні освітні центри для дітей, постраждалих від військових конфліктів, а нині цей досвід активно використовується для підтримки дітей ВПО та тих, хто постраждав під час повномасштабної війни росії проти України (2022–2025 рр.) [63].

Травмапедагогіка, як її визначають німецькі дослідники, базується на глибокому розумінні педагогами впливу травми на поведінку, емоції та навчання дітей і підлітків. Основні принципи включають [62]:

- Травмоорієнтований підхід – визнання того, що дитина може перебувати під тривалим впливом травматичного досвіду, що проявляється стресом, страхами, труднощами концентрації або агресією. Основне завдання педагога – створити безпечний та передбачуваний простір .
- Ресурсоцентрована робота – акцент на виявленні та зміцненні сильних сторін дитини, а не на фокусуванні на проблемах. Це сприяє поступовому відновленню довіри до себе та оточення .
- Створення безпечного середовища – фізична, емоційна та соціальна безпека є базовими потребами травмованої дитини. Заклади освіти стають осередками безпеки із чіткими правилами та стабільністю .
- Емоційна регуляція – педагоги допомагають дітям усвідомлювати свої емоції та опановувати техніки самозаспокоєння, включно з дихальними вправами, арт- і руховою терапією .

Важливим у травмапедагогіці є індивідуальний підхід, який враховує унікальний досвід кожної дитини та її травматичний досвід. Педагоги не «лікують» травму, а створюють умови для відновлення стійкості та повернення до навчання й розвитку .

В умовах повномасштабної війни Росії проти України (2022–2025 рр.) застосування принципів травмапедагогіки стає надзвичайно актуальним для психосоціальної підтримки всіх учасників освітнього процесу. У рамках українсько-німецького освітнього проєкту «Травмапедагогіка для українських шкіл» (2023–2024 рр.) створено навчально-методичні матеріали для педагогів, зокрема «Ресурсний асистент травма-інформованого вчителя» та навчальну

програму «Травма-інформована педагогіка: форми й методи роботи в українській школі». Мета програми – підвищення професійної компетентності педагогів у наданні першої психологічної допомоги та психосоціальної підтримки собі, колегам і учням, які пережили стрес, травму або посттравматичні синдроми під час війни [62].

Програма включає 5 психоедукаційних модулів:

1. Ресурсний стан вчителя – розвиток стійкості в умовах хронічного стресу та техніки відновлення ресурсності.
2. Поняття травми і основи травмапедагогіки – види травм, механізм їх виникнення, перша психологічна допомога.
3. Взаємодія із дитиною в травмі – створення безпечного простору, розуміння потреб дитини, надання зворотного зв'язку.
4. Інструменти для роботи з травмою та методи саморегуляції – тілесні практики, майндфулнес, арт- і музикотерапія.
5. Робота з батьками та власні стратегії подальшої роботи – підтримка сім'ї, розробка плану подальшої роботи з травмованими дітьми .

Програма побудована на мультидисциплінарному підході, що передбачає співпрацю педагогів із психологами, психотерапевтами та соціальними працівниками для забезпечення комплексної психосоціальної допомоги. У 2024 році понад 150 педагогів із 75 шкіл, розташованих у зоні бойових дій, тимчасовій окупації або після релокації, пройшли навчання. Програма довела свою ефективність у відновленні психоемоційного стану педагогів та здобутті практичних навичок травма-інформованої роботи з дітьми .

Отже, сучасна українська школа, опинившись у реаліях війни, потребує нових підходів, що враховують психологічний стан дітей, зокрема дітей ВПО та тих, хто має травматичний досвід. Травмапедагогіка акцентує: учитель не виконує роль терапевта, але саме він створює середовище, де дитина може відновити почуття безпеки, стабільності та власної спроможності. Український досвід останніх років, зокрема програма «Травма-інформована педагогіка», чітко демонструє: системна психоедукація, робота з ресурсами вчителя та грамотна

взаємодія з учнями є ефективною основою для повернення дитини до навчання та розвитку.

У цьому контексті особливого значення набувають методики роботи з історичним матеріалом, адже саме уроки історії дають можливість м'яко й делікатно через приклади з минулого говорити про подолання, витривалість і силу людського духу. Історичні наративи перемоги та переживання труднощів стають інструментами не ретравматизації, а підтримки – формують стійкість, віру в себе та усвідомлення власного місця в історії. Саме тому далі розглянемо практичні методи роботи з травмою через історичний контекст, які можуть бути ефективними для дітей ВПО та всіх учасників освітнього процесу.

Аналіз конкретної ситуації, що лежить в основі травматичного досвіду або історії подолання труднощів, дозволяє учням безпечно досліджувати складні теми, не занурюючись у власну травму, а працюючи з історичними прикладами, де вже простежені шляхи подолання, опору, відновлення [62].

Для дітей ВПО та учнів, які пережили досвід війни, цей метод стає інструментом [107, с. 17-18]:

- нормалізації реакцій («люди до мене переживали щось подібне»),
- відчуття зв'язку поколінь,
- зниження емоційної напруги через структурування досвіду,
- формування стійкості (resilience).

Метод аналізу конкретної ситуації базується на розгляді реальної проблеми й суттєво відрізняється від традиційних підходів тим, що формування практичних умінь відбувається через опрацювання життєвих прикладів та подій, пов'язаних із суспільним або професійним досвідом. Саме робота з такими кейсами запускає змістовну дискусію, у якій учні вчаться знаходити причини проблеми, пропонувати варіанти дій та оцінювати їх наслідки. Цей метод дає змогу виводити на обговорення широкий спектр питань, що впливають із ситуаційного опису, створюючи умови для емоційно насичених, але конструктивних обговорень. У процесі глибокого розгляду ситуації

активізується творче мислення учнів, що стимулює їх до пошуку оригінальних рішень і сприяє спільному розвитку.

Залежно від навчального завдання метод може набувати різних форм. Зокрема, можна використовувати такі варіанти роботи з конкретною ситуацією (див. Додаток Ж).

Методики, які включають аналіз конкретних ситуацій, роботу з картками «Дослідник», бесіди, метод «Мікрофон», «Незакінчені речення» та «Мозковий штурм», допомагають учням не лише засвоювати історичний матеріал, але й проживати його у безпечній педагогічній формі [188]. Через дискусії, проєктні роботи, групові завдання та мультимедійні презентації діти отримують можливість висловити власні думки, співпереживати історичним героям та проводити паралелі з сучасними подіями, зокрема з війною в Україні 2014–2025 рр.

Урок-бесіда – одна з найбільш універсальних форм активного навчання, яка дозволяє вибудовувати живий діалог між учителем і учнями, залучати особистий досвід учнів (без тиску), формувати безпечну атмосферу та спільний пошук відповідей. Такий формат особливо цінний у класах, де є діти ВПО, адже він: не вимагає відкритої розмови про власну травму, але дає можливість говорити через історичні аналогії; допомагає побачити, що історія України сповнена прикладів стійкості та відновлення; дозволяє учням побачити себе частиною більшої історії спротиву і боротьби за свободу.

Під час бесіди педагог може адаптувати темп, рівень складності та глибину обговорення залежно від емоційного стану класу та окремих учнів. Запитання у такій бесіді мають не контролюючий, а розвивально-пізнавальний характер, активізують допитливість і критичне мислення (див. Додаток З).

Метод «Мікрофон» дозволяє швидко залучити весь клас до обговорення, виявити рівень підготовленості учнів та створити безпечний простір для вираження думки. Особливо цінний у класах з дітьми ВПО, оскільки дає змогу висловитися без тиску та оцінювання особистого досвіду (див. Додаток И)

Метод «Незакінчене речення». Цей метод стимулює швидку активність учнів і дозволяє вчителю оцінити рівень розуміння історичного матеріалу. Підходить для швидкого залучення класу (див. Додаток І).

Метод «Мозковий штурм». Метод допомагає учням генерувати ідеї, обговорювати проблеми та знаходити рішення. Для дітей ВПО він корисний тим, що дозволяє брати участь через аналіз історичних фактів, а не через особисті переживання (див. Додаток ІІ).

Метод «Дослідник». Метод активізує самостійну роботу та дослідницьку діяльність. Учні отримують картки з фактами та подіями, аналізують їх і роблять презентацію перед класом. Це особливо ефективно для уроків історії з акцентом на перемогу та подолання труднощів (див. Додаток ІІІ).

Робота з травмою через історичний контекст, зокрема через вивчення історій перемоги та подолання труднощів, є надзвичайно актуальною та ефективною методичною стратегією у сучасній освіті, особливо для дітей і підлітків, які пережили воєнні конфлікти або вимушене переселення. Історичні приклади героїзму, стійкості та колективного подолання складних обставин дозволяють учням усвідомити, що труднощі, страх та втрати можуть бути пережиті і навіть стати ресурсом для особистісного розвитку. Такий підхід дає змогу створити емоційно безпечний простір для дітей ВПО, сприяє психо-емоційному відновленню та формує відчуття причетності до спільної історії та цінностей.

Ключовим аспектом такої роботи є травма-інформований підхід, коли педагог не прагне «лікувати» травму, а створює умови для відновлення стійкості та розвитку учня, допомагаючи йому прожити досвід через історію. У цьому контексті історичні події стають не лише об'єктом знань, а інструментом психосоціальної підтримки, що дозволяє розвивати критичне мислення, емоційну компетентність та соціальні навички.

На емпіричному етапі дослідження використовувалися комплексні методи збору даних: педагогічне спостереження, бесіди, інтерв'ю, анкетування вчителів, учнів і батьків, а також аналіз продуктів навчальної діяльності.

Застосування цих методів дозволило виявити особливості адаптації дітей з числа внутрішньо переміщених осіб (ВПО), визначити їхні освітні потреби, основні труднощі та рівень психологічного комфорту у навчальному середовищі.

Для оцінки ефективності запропонованих методичних підходів проведено педагогічний експеримент, що складався з трьох етапів: констатувального, формувального та контрольного. На констатувальному етапі здійснювалася діагностика початкового рівня адаптації та навчальних досягнень учнів. Формувальний етап включав впровадження адаптованих методик навчання історії, діяльнісних та проєктних підходів, активних методів роботи (дискусії, рольові ігри, кейс-стаді), а контрольний етап дозволяв оцінити результати та зміни в навчальній діяльності, рівні адаптації та психологічного комфорту.

Зібрані дані опрацьовувалися за допомогою статистичних і математичних методів, що забезпечило кількісний і якісний аналіз результатів, їхню інтерпретацію та формування обґрунтованих висновків.

1. Адаптація дітей у шкільному середовищі. Результати анкетування показали, що 63% дітей ВПО адаптувалися до нової школи задовільно, 21% відчували значні труднощі, і лише 16% швидко інтегрувалися в колектив. Основними бар'єрами були психологічний стрес через переселення, розрив соціальних зв'язків та різниця навчальних програм між регіонами. Батьки підкреслювали необхідність психологічної підтримки та організації додаткових групових та індивідуальних занять для ефективної адаптації дітей.

2. Освітні потреби та методи навчання. Аналіз відповідей учнів і вчителів свідчить, що активні методи навчання — дискусії, рольові ігри, кейс-стаді та проєктні завдання — сприяють розвитку критичного мислення та підвищують мотивацію до навчання. 84% учнів відзначили, що участь у проєктних роботах допомогла їм краще зрозуміти історичний матеріал та власне місце у національному контексті. Вчителі підкреслювали ефективність діялісного підходу, оскільки він поєднує теоретичне засвоєння знань з практичною діяльністю, дозволяє інтегрувати міжпредметні знання та формує ключові компетентності.

3. Формування національної та громадянської ідентичності. Більшість учнів (72%) демонструють підвищену зацікавленість у вивченні історії України та локальної історії свого регіону, що свідчить про потребу формування національної свідомості та громадянської компетентності. Батьки зазначали, що участь дітей у дискусіях про історичні події, зустрічах із місцевими діячами та проєктних завданнях сприяє розвитку почуття належності до громади та усвідомлення власної громадянської ролі.

4. Психологічний комфорт та підтримка. Дані спостереження та анкетування показали, що лише 58% дітей отримували достатню підтримку у процесі адаптації, зокрема психологічну, додаткові заняття та групові активності. Інші діти відчували брак системної підтримки та ресурсів, що негативно впливало на їхній психологічний стан та здатність ефективно навчатися. Вчителі наголошували на необхідності поєднувати індивідуальну роботу з класним колективом та використанні адаптованих методик для дітей із різним рівнем підготовки.

5. Використання проєктного та діяльнісного підходів

Проєктна діяльність у навчанні історії забезпечила учням можливість поєднувати особистий досвід, знання з різних джерел та творчий підхід до створення результату. На етапі презентації проєктів 79% учнів демонстрували високий рівень зацікавленості та усвідомленого застосування знань. Цифрові засоби, мультимедійні презентації та інтерактивні панелі значно підвищували якість навчання, сприяли розвитку критичного мислення та комунікативних навичок.

Аналіз показав, що впроваджені методичні підходи сприяли підвищенню рівня адаптованості учнів, полегшенню їх соціальної інтеграції та формуванню мотивації до навчальної діяльності, а також покращенню психологічного комфорту у шкільному середовищі.

Таким чином, формування світогляду на уроках історії є особливо важливим для учнів із числа ВПО, оскільки допомагає їм зрозуміти власний життєвий досвід, відчувати приналежність до української спільноти та знайти

опору в національних цінностях. Історичні знання, критичне мислення та ціннісні орієнтири сприяють їхній успішній адаптації, зміцнюють громадянську позицію й підтримують особистісний розвиток у нових умовах.

Методики формування загальних та предметних компетентностей учнів із числа ВПО на уроках історії мають поєднувати індивідуалізовані й адаптовані підходи до навчання, діяльнісні та проєктні форми роботи, а також активні методи, зокрема дискусії, рольові ігри, кейс-стаді та моделювання історичних подій. Використання таких підходів сприяє розвитку критичного мислення, аналітичних і дослідницьких умінь, формуванню моральних та громадянських цінностей, а також допомагає ВПО інтегруватися в навчальне середовище. Послідовне й системне застосування цих методик забезпечує не лише ефективне засвоєння історичного матеріалу, а й розвиток компетентностей, необхідних для соціальної адаптації та активної участі в житті громади.

Аналіз емпіричних даних дозволяє констатувати, що формування загальних і предметних компетентностей дітей ВПО на уроках історії ефективно за умови використання адаптованих, індивідуалізованих та діяльнісно-орієнтованих підходів. Активні методи, проєктна діяльність та інтеграція історичних фактів із сучасними соціальними та громадянськими темами сприяють розвитку критичного мислення, моральних цінностей та громадянської свідомості. Водночас ефективна адаптація дітей і формування їхньої національної ідентичності потребують системної психологічної та педагогічної підтримки.

Інтеграція історичного контексту в роботу з травмою формує синергію освіти та психосоціальної підтримки, сприяє розвитку національної свідомості, самоідентифікації та відчуття причетності до історичних перемог, що особливо важливо для дітей, які пережили воєнні втрати, переселення або інші форми травми. Це робить історичний урок не лише джерелом знань, а й платформою для психологічного відновлення та формування життєстійкості.

ВИСНОВКИ

Аналіз джерел та історіографії дослідження проблем внутрішньо переміщених осіб, зокрема дітей, демонструє широку багатовимірність підходів. Законодавчі та нормативні документи визначають правові рамки забезпечення доступу до освіти, соціальної підтримки та медичної допомоги, тоді як методичні рекомендації та практичні посібники спрямовані на адаптацію освітніх і соціальних практик до потреб ВПО. Аналітичні та наглядові матеріали Верховної Ради та правозахисних організацій дозволяють оцінити ефективність реалізації законодавства та пропонувати цільові заходи для підтримки дітей-переселенців.

Історіографія проблематики охоплює як дослідження психічних і соціальних наслідків війни, так і педагогічні підходи до інтеграції ВПО у навчальні та соціальні системи. Праці українських і міжнародних авторів висвітлюють історичні, когнітивні, психосоціальні та соціально-педагогічні аспекти, що дозволяє поєднувати теоретичні моделі з практичними інструментами підтримки. Разом узяті, це забезпечує комплексне розуміння проблематики та формує надійну основу для розробки ефективних політик і програм соціальної та освітньої підтримки дітей ВПО.

Внутрішнє переміщення населення під час російської агресії в Україні спричинене комплексом військових, політичних та соціально-економічних чинників, серед яких загроза життю, активні бойові дії, руйнування житлової та критичної інфраструктури й невизначеність щодо безпеки. Масові переміщення відбувалися хвилями: первинний екзодус із зон конфлікту, часткові повернення та повторні відтоки через удари по інфраструктурі, що сформувало великий та фрагментований контингент внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Особливу увагу потребують діти та родини, які зазнають додаткових психологічних та соціальних труднощів. Законодавче визначення ВПО дозволяє оцінювати масштаби переміщень, планувати соціальну, освітню та гуманітарну підтримку

та забезпечувати адаптацію постраждалого населення в нових громадах чи за кордоном.

Внутрішньо переміщені особи – це громадяни України, іноземці або особи без громадянства, які на законних підставах перебувають на території держави та були змушені залишити своє постійне місце проживання і переміститися в межах країни через збройний конфлікт, окупацію, загрозу життю, масові порушення прав людини чи інші надзвичайні обставини.

В Україні поступово сформувалася розгалужена система захисту й соціальної підтримки внутрішньо переміщених осіб, що охоплює правове забезпечення, матеріальну допомогу, житлові програми, а також доступ до освіти, охорони здоров'я та базових соціальних послуг. До її реалізації долучаються державні інституції, органи місцевого самоврядування, міжнародні партнерські структури та громадські організації, що забезпечує можливість оперативно реагувати на потреби переселенців і сприяти їхній адаптації. Водночас результативність цієї системи визначають належне фінансування, ефективна міжвідомча взаємодія, спрощення адміністративних процедур та посилення психологічної й правової підтримки.

Попри це, ВПО стикаються з проблемами обмеженого доступу до житла та працевлаштування, невідповідності вакансій їхній кваліфікації, складності адміністративних процедур та обмеженого доступу до медичних і освітніх послуг. Особливо вразливими є літні люди, особи з інвалідністю, діти та неповні сім'ї. Демографічна структура переселенців демонструє переважання жінок та дітей, значну частку осіб із хронічними захворюваннями, а також повторні переміщення через небезпеку в попередніх місцях проживання. Повернення з-за кордону відбувається вибірково і здебільшого молодшими членами сімей, що потребує окремої уваги до соціальної адаптації та забезпечення потреб дітей та молоді. Отже, подальше вдосконалення механізмів допомоги ВПО має базуватися на стратегічній державній політиці, спрямованій на забезпечення гідних умов життя, соціальної стійкості та активної інтеграції переселенців у місцеві громади.

Освітня ситуація дітей внутрішньо переміщених осіб в Україні під час війни залишається складною та багатовекторною, оскільки охоплює як організаційні труднощі, так і психологічні наслідки вимушеного переїзду. Незважаючи на підтримку з боку держави, місцевих органів влади, міжнародних інституцій та шкільних колективів, учні з числа ВПО нерідко зіштовхуються з переповненими класами, браком матеріально-технічних ресурсів, різницею в навчальних програмах, пережитою травмою й труднощами адаптації. Формування безпечного, інклюзивного та чутливого до потреб дитини освітнього середовища вимагає узгодженої державної стратегії, підготовки педагогів до роботи у воєнних умовах, посилення психологічної підтримки та впровадження сталих інтеграційних заходів. Лише комплексний підхід здатен забезпечити дітям-переселенцям не просто формальний доступ до освіти, а можливість повноцінного розвитку, успішної соціалізації та відновлення внутрішньої рівноваги.

Освітній процес для дітей із числа внутрішньо переміщених осіб в Україні потребує врахування різноманітних організаційних, соціальних і психологічних чинників. Такі діти потребують індивідуалізованого підходу, спеціальної освітньої підтримки, створення безпечного та інклюзивного середовища, а також системного психологічного супроводу. Успішна інтеграція можлива лише за умов координації дій державних органів, педагогічних колективів, сім'ї, міжнародних і громадських структур. Практика демонструє, що комплексні заходи, включно з адаптованими навчальними програмами, психосоціальною допомогою, арт-терапією та активностями для соціалізації, сприяють ефективному включенню дітей у навчальний процес, зменшенню стресу та розвитку комунікативних навичок. Отже, організація освітнього процесу для дітей ВПО має базуватися на системному та міждисциплінарному підході, орієнтованому на забезпечення рівних можливостей для навчання, соціалізації та всебічного розвитку кожної дитини.

Формування світогляду на уроках історії має особливе значення для учнів із числа внутрішньо переміщених осіб, адже воно допомагає подолати наслідки

вимушеного досвіду, відновити почуття належності та стабільності. Історична освіта створює можливість осмислити причини сучасних подій, зрозуміти процеси, що вплинули на їхнє життя, і водночас побачити власне місце в суспільстві. Завдяки поєднанню знань, ціннісного виховання, критичного мислення та емоційної підтримки діти ВПО можуть формувати позитивну ідентичність, віру у власні сили, повагу до держави й готовність брати участь у її відбудові. Таким чином, уроки історії стають не лише освітнім, а й важливим соціально-психологічним ресурсом інтеграції, розвитку та громадянського становлення цих учнів.

Формування загальних і предметних компетентностей учнів із числа ВПО на уроках історії потребує поєднання адаптованих і персоналізованих підходів, діяльнісних та проєктних методів, а також активних форм роботи, таких як дискусії, рольові ігри, кейс-стаді та моделювання історичних подій. Ці методики сприяють розвитку критичного мислення, аналітичних і дослідницьких навичок, формуванню моральних та громадянських цінностей, а також допомагають переселенцям ефективно інтегруватися в навчальний процес. Їхнє системне застосування забезпечує не лише засвоєння історичного матеріалу, а й набуття ключових компетентностей для соціальної адаптації та активної участі у житті шкільної та місцевої громади.

Робота з травмою через історичний контекст є ефективним методом психосоціальної підтримки, адже використання історій перемоги, стійкості та подолання труднощів дозволяє створити безпечний емоційний простір, нормалізувати реакції на стресові події та формувати життестійкість (resilience). Травма-інформований підхід підкреслює, що педагог не лікує травму, а створює умови для відновлення, розвитку критичного мислення, емоційної компетентності та соціальних навичок. Інтеграція історичного матеріалу одночасно забезпечує освіту та психологічну підтримку, сприяє розвитку національної свідомості та самоідентифікації, що особливо важливо для дітей ВПО та тих, хто зазнав травми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Законодавчі та нормативні документи

1. Державний стандарт базової середньої освіти. URL: <https://cutt.ly/a5AwfRz> (дата звернення: 07.10.2024).
2. Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII «Про освіту». URL: <https://cutt.ly/U5AqINW> (дата звернення: 07.10.2024).
3. Закон України від 16.01.2020 № 463-IX «Про повну загальну середню освіту». URL: <https://cutt.ly/2JQWkJQ> (дата звернення: 07.10.2024).
4. Кабінет Міністрів України. Деякі питання здійснення соціальних виплат внутрішньо переміщеним особам : Постанова від 8 червня 2016 р. № 365. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/365-2016-%D0%BF> (дата звернення: 07.10.2024).
5. Кабінет Міністрів України. Про облік внутрішньо переміщених осіб : Постанова від 01 жовтня 2014 р. № 509. Офіційний вісник України. Київ, 2014. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/509-2014-%D0%BF#Text> (дата звернення: 07.10.2024).
6. Кабінет Міністрів України. Про особливості здійснення пенсійних та соціальних виплат внутрішньо переміщеним особам : Постанова від 11 липня 2018 р. № 548 (в редакції з урахуванням змін, внесених Постановами КМ № 788 від 21.08.2019 та № 1384 від 27.12.2023). Офіційний вісник України. Київ, 2018. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-2018-%D0%BF#Text> (дата звернення: 07.10.2024).
7. Концепція «Нова українська школа». URL: <https://cutt.ly/h5Aq1mH> (дата звернення: 07.10.2024).
8. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України. 06 червня 2022 року № 527. URL: <https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2022/06/62a0421e24258666156501.pdf> (дата звернення: 07.10.2024).
9. Лист МОН № 1/13007-24 від 22.07.2024 «Про методичні рекомендації щодо соціалізації та інтеграції дітей внутрішньо переміщених осіб у громадах». Режим доступу: <https://imzo.gov.ua/2024/07/23/lyst-mon-1-13007-24-vid-22-07-2024-pro-metodychni-rekomendatsii-shchodo-sotsializatsii-ta-intehratsii-ditey-vnutrishn-o-peremishchenykh-osib-u-hromadakh/> (дата звернення: 07.10.2024).
10. Методичні рекомендації МОН щодо здобуття загальної середньої освіти в умовах воєнного стану (Наказ МОН № 563 від 15.05.2023). Режим доступу: <https://mon.gov.ua/npa/pro-vnesennia-zmin-u-metodychni-rekomendatsii-shchodo-okremykh-pytan-zdobuttia-osvity-v-zakladakh-zahalnoi-serednoi-osvity-v-umovakh-voiennoho-stanu-v-ukraini-2> (дата звернення: 07.10.2024).
11. Міністерство освіти і науки України. Всеукраїнська школа онлайн: майже 8 млн взаємодій з платформою з різних країн світу. Режим доступу:

- <https://mon.gov.ua/news/vseukrainska-shkola-onlain-maizhe-8-mln-vzaemodii-z-platformoyu-z-riznikh-krain-svitu> (дата звернення: 07.10.2024).
12. Міністерство освіти і науки України. Вступникам ВПО. 2025. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/informatsiia-dlia-osib-z-tot-ta-vpo-2-0-2-4/vstupnykam-vstup-v-zaklady-vyshchoi-fakhovoi-peredvyshchoi-ta-profesiinoi-osvity-ukrainy/vstupnykam-vpo> (дата звернення: 07.10.2024).
 13. Міністерство освіти і науки України. Лист МОН № 1/13007-24 від 22 липня 2024 року «Про методичні рекомендації щодо соціалізації та інтеграції дітей внутрішньо переміщених осіб у громадах». Режим доступу: <https://osvita.ua/legislation/other/92613> (дата звернення: 07.10.2024).
 14. Міністерство освіти і науки України. Методичні рекомендації щодо організації освітнього процесу у 2021/2022 навчальному році у початковій школі в умовах воєнного часу. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/uploads/public/624/44a/983/62444a98374d8370351160.pdf> (дата звернення: 10.10.2024).
 15. Міністерство освіти і науки України. Положення про дистанційне навчання: затверджено Наказом МОН України від 25.04.2013 № 466; зареєстровано в Міністерстві юстиції України 30.04.2013 за № 703/23235. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0703-13#n18>.
 16. Навчальна програма для загальноосвітніх закладів «Історія України. Всесвітня історія 5-9 класи». URL: <https://cutt.ly/mJQR0TH> (дата звернення: 18.03.2025).
 17. Навчальні програми з історії України, всесвітньої історії, правознавства для 10-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів (чинні з 2016-2017 н.р.). URL: <https://cutt.ly/IJQTaW7> (дата звернення: 11.02.2025).
 18. Наказ Міністерства освіти і науки України «Про організацію дистанційного навчання» № 560 від 16.05.2016. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0941-20>.
 19. Наказ Міністерства освіти і науки України від 16.07.2018 № 776 «Про затвердження Концепції розвитку педагогічної освіти». URL: <https://cutt.ly/2JQRsMW> (дата звернення: 08.03.2025).
 20. Постанова Кабінету Міністрів України «Про облік внутрішньо переміщених осіб» № 509 від 01.10.2014. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/go/509-2014-%D0%BF> (дата звернення: 08.10.2024).
 21. Постанова Кабінету Міністрів України «Про спрощення вступу до закладів освіти для осіб із тимчасово окупованих територій» № 637 від 05.08.2020. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/osvita-2/vishcha-osvita-ta-osvita-doroslikh/vstupna-kampaniia-do-zvo/vstupna-kampaniia-do-zakladiv-vyshchoi-osvity-2025-roku/vstup-dlia-liudei-z-tymchasovo-okupovanoi-ta-pryfrontovoi-terytorii> (дата звернення: 08.10.2024).
 22. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту : Документ 3671-VI, чинний, поточна редакція — Редакція від 03.08.2023.

- Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17#Text> (дата звернення: 08.10.2024).
23. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Документ 1706-VII, чинний, поточна редакція — Редакція від 15.11.2024. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text> (дата звернення: 08.10.2024).
 24. Про методичні рекомендації щодо соціалізації та інтеграції дітей внутрішньо переміщених осіб у громадах : Лист МОН № 1/13007-24. Режим доступу: <https://hust.osv.org.ua/docs/8402/> (дата звернення: 08.10.2024).
 25. Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях : Закон втратив чинність на підставі Закону № 2217-IX від 21.04.2022. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19#Text> (дата звернення: 08.10.2024).
 26. Про схвалення Стратегії інтеграції внутрішньо переміщених осіб та впровадження довгострокових рішень щодо внутрішнього переміщення на період до 2020 року : Документ 909-2017-р, чинний, поточна редакція — Прийняття від 15.11.2017. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/909-2017-%D1%80#n8> (дата звернення: 11.10.2024).
 27. Указ Президента України «Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року». URL: <https://cutt.ly/xJRtA9o> (дата звернення: 08.10.2024).
 28. ЗВІТ про виконану роботу Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України з питань захисту майнових та немайнових прав внутрішньо переміщених та інших осіб, постраждалих внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України. Режим доступу: <https://www.rada.gov.ua/uploads/documents/75615.pdf> (дата звернення: 12.10.2025).

Джерела українських і міжнародних організацій, фондів

29. Всеукраїнська школа онлайн. 2022. Режим доступу: <https://lms.e-school.net.ua/about> (дата звернення: 01.10.2024).
30. Ліннік О. Змішане навчання як стратегія адаптації освітнього процесу в школі до війни. *eLibrary KUBG*. Режим доступу: https://elibrary.kubg.edu.ua/45892/1/O_Linnik_Pedosvita_39_2023_FPO.pdf (дата звернення: 15.10.2024).
31. Змішане навчання: основні моделі, переваги і недоліки. *Всеосвіта*. Режим доступу: <https://vseosvita.ua/blogs/zmishane-navchannia-osnovni-modeli-perevahy-i-nedoliky-31971.html> (дата звернення: 29.10.2024).
32. Міжнародна організація з міграції. 1951. Режим доступу: <https://ukraine.iom.int/uk/pro-mom> (дата звернення: 12.11.2024).

33. МОН змінило вимоги до роботи дистанційних класів під час війни. *Освіта.іа*. Режим доступу: <https://osvita.ua/school/reform/94856/> (дата звернення: 26.11.2024).
34. Пенсійний фонд України. Уряд продовжує виплату допомоги на проживання для ВПО. Режим доступу: <https://www.pfu.gov.ua/od/305337-uryad-prodovzhuye-vyplatu-dopomogy-na-prozhyvannya-dlya-vpo/> (дата звернення: 10.12.2024).
35. Проблеми психологічної служби закладів загальної середньої освіти та пропозиції щодо їх розв'язання. *Освітній омбудсмен*. Режим доступу: <https://eo.gov.ua/problemu-psykholohichnoi-sluzhby-zakladiv-zahalnoi-serednoi-osvity-ta-propozytsii-shchodo-ikh-rozv-iazannia/2024/05/20/> (дата звернення: 24.12.2024).
36. Center for Educational Initiatives (CES). 10% of Ukraine's educational infrastructure was damaged by Russian shelling. How much damage has Russia caused to Ukrainian education?. 2025. Режим доступу: https://ces.org.ua/en/10-of-ukraines-educational-infrastructure-was-damaged-by-russian-shelling-how-much-damage-has-russia-caused-to-ukrainian-education/?utm_source (дата звернення: 07.01.2025)
37. Council of Europe Development Bank. Support for displaced persons in Ukraine. 2025. Режим доступу: <https://www.msp.gov.ua/en/press-center/news/ukraine-and-council-of-europe-development-bank-strengthen-support-for-idps>. (дата звернення: 21.01.2025).
38. DOAJ (Directory of Open Access Journals). Використання платформи "Всеукраїнська Школа Онлайн" в умовах воєнного стану: результати всеукраїнського опитування. Режим доступу: <https://doaj.org/article/f7f4c1259631492aa73c733dd11a03fe> (дата звернення: 04.02.2025).
39. Де і як навчаються українські діти в часи війни: проблеми, пропозиції, рекомендації. *Освітній омбудсмен*. Режим доступу: <https://eo.gov.ua/de-i-iaak-navchaiutsia-ukrainski-dity-v-chasy-viyny-problemy-propozytsii-rekomendatsii/2022/11/16/> (дата звернення: 18.02.2025).
40. Internal Displacement Monitoring Centre (IDMC). Ukraine. 2025, травень 14. Режим доступу: <https://www.internal-displacement.org/countries/ukraine/>. (дата звернення: 04.03.2025).
41. International Organization for Migration (IOM). DTM Ukraine Response — Regional Analysis — *Ukrainians Crossing Back to Ukraine (July–December 2024)*. 2025, квітень 15. Режим доступу: <https://dtm.iom.int/reports/ukraine-response-regional-analysis-ukrainians-crossing-back-ukraine-july-december-2024> (дата звернення: 18.03.2025).
42. International Organization for Migration (IOM). DTM Україна – Звіт про внутрішнє переміщення населення в Україні – *Опитування загального населення – Раунд 19* – січень 2025 року. 2025, березень 12. Режим доступу: <https://dtm.iom.int/reports/ukraina-zvit-pro-vnutrishne-peremischennya->

- [naseleння-v-ukraini-opituvannya-zagalnogo-1?close=true](#) (дата звернення: 01.04.2025).
43. UNESCO. Global Education Monitoring Report 2019: Migration, Displacement and Education – Building Bridges, not Walls. Paris: *UNESCO*, 2018. Режим доступу: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000265866> (дата звернення: 15.04.2025).
 44. UNHCR. People still being forced to flee as Ukraine's war continues. 26 лютого 2025. Режим доступу: [https://www.unrefugees.org/news/people-still-being-forced-to-flee-as-ukraine-s-war-continues/..](https://www.unrefugees.org/news/people-still-being-forced-to-flee-as-ukraine-s-war-continues/) (дата звернення: 29.04.2025)
 45. UNHCR. Ukraine Annual Report 2024. 2025. Режим доступу: <https://bearr.org/regional-news/unhcr-report-on-ukrainian-refugee-and-idp-situation-in-2024/> (дата звернення: 13.05.2025).
 46. UNICEF Ukraine. 4.6 million children in Ukraine face ongoing educational barriers as fourth academic year during war begins. 2025. Режим доступу: https://www.unicef.org/ukraine/en/press-releases/back-to-school?utm_source. (дата звернення: 27.05.2025).
 47. UNICEF. Як допомогти внутрішньо переміщеним дорослим та дітям, яких зустрічає ваша громада. Київ: *UNICEF*, 2022. Режим доступу: <https://www.unicef.org/ukraine/media/17971/file/Як%20допомогти%20внутр%20ішньо-переміщеним%20дорослим%20та%20дітям.pdf> (дата звернення: 10.06.2025).
 48. VoxUkraine. Internally Displaced People, Ukraine 2014. 1 серпня 2014. Режим доступу: <https://voxukraine.org/en/25> (дата звернення: 24.06.2025).
 49. Wilson Center. The impact of the war in Ukraine as seen through its communities in exile. 9 March 2023. Режим доступу: <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/impact-war-ukraine-seen-through-its-communities-exile> (дата звернення: 08.07.2025).
 50. World Bank. Learning and school reforms continue in Ukraine despite war challenges. 2025. Режим доступу: https://www.worldbank.org/en/news/feature/2025/03/25/learning-and-school-reforms-continue-in-ukraine-despite-war-challenges?utm_source (дата звернення: 22.07.2025).
 51. World Bank. World Development Report. Washington, DC: *World Bank*, 2019. Режим доступу: <https://www.worldbank.org/en/publication/wdr2019> (дата звернення: 20.09.2025).

Преса і медіа

52. Вимушена міграція і війна в Україні (24 лютого – 24 березня 2022). *CEDOS*. Режим доступу: <https://cedos.org.ua/researches/vymushena-migracziya-i-vijna-v-ukrayini-24-lyutogo-24-bereznuya-2022/> (дата звернення: 01.10.2024).
53. Вплив. Чи всі повноваження Мінреінтеграції були перерозподілені після його ліквідації? *Вплив*. 2025. Режим доступу: <https://www.vplyv.org.ua/archives/10007> (дата звернення: 15.10.2024).

54. Забезпечення права на вищу освіту для внутрішньо переміщених осіб: дослідження. *Українська Гельсінська спілка з прав людини*. Режим доступу: <https://www.helsinki.org.ua/publications/zabezpechennia-prava-na-vyshchu-osvitu-dlia-vnutrishno-peremishchenykh-osib-doslidzhennia/> (дата звернення: 29.10.2024).
55. Колесніченко О. Більше ніж 2,4 мільйона українців втратили домівки за час війни. Що з обіцяним житлом від держави? *Економічна правда*. Режим доступу: <https://www.epravda.com.ua/publications/2022/11/7/693516/> (дата звернення: 12.11.2024).
56. Курінна І. Брак грошей і роботи. З якими проблемами стикаються переселенці в Україні через рік повномасштабної війни. *Свої.City*. Режим доступу: <https://svoi.city/articles/274500/problems-pereselenciv> (дата звернення: 26.11.2024).
57. Моделі змішаного навчання: особливості, поради, успішні приклади. *Academia Vinnytsia*. Режим доступу: <https://academia.vinnica.ua/index.php/news/998-modeli-zmishanogo-navchannya-osoblivosti-poradi-uspishni-prikladi> (дата звернення: 10.12.2024).
58. На Урок. Робота з учнями ВПО: практичні поради. На Урок. Режим доступу: <https://naurok.com.ua/post/robota-z-uchnyami-vpo-praktichni-poradi> (дата звернення: 24.12.2024).
59. На Урок. Як працювати з учнями, які зазнали психологічних травм. *На Урок*. 19 квітня 2022. Режим доступу: <https://naurok.com.ua/post/yak-pracyuvati-z-uchnyami-yaki-zaznali-psihologichnih-travm> (дата звернення: 07.01.2025).
60. Путін о 5-й ранку оголосив про початок операції на Донбасі (оновлено). *Радіо Свобода*. 2022. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/31719676.html> (дата звернення: 21.01.2025).
61. Скільки в Україні ВПО у 2025 році: актуальна статистика за областями [Електронний ресурс]. *Apostrophe.ua*. 09.06.2025. Режим доступу: <https://apostrophe.ua/ua/news/society/2025-06-09/skilky-v-ukraini-vpo-u-2025-rotsi-aktualna-statystyka-za-oblastyamy/344695> (дата звернення: 04.02.2025).
62. Травмапедагогіка для українських шкіл. Офіційний сайт проєкту. Режим доступу: <https://edudevelop.org.ua/traumapedagogy.html> (дата звернення: 18.02.2025).
63. Фахова асоціація травмапедагогіки (Fachverband Traumapädagogik). Режим доступу: <https://www.traumapaedagogik-ztp.de/fachverband-traumapaedagogik/> (дата звернення: 04.03.2025).
64. ЦОВВ, «200 мільйонів євро на підтримку внутрішньо переміщених осіб». 2025. Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/news/200-milioniv-ievro-na-pidtrymku-vnutrishno-peremishchenykh-osib-ukraina-ta-bank-rozvytku-rady-ievropy-pidpysaly-naibilshu-kredytnu-uhodu-z-pochatku-viiny> (дата звернення: 18.03.2025).

- 65.BBS News Україна. Епоха транзиту російського газу в Україні завершується. Що буде далі. Режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c4g2np2e2w3o> (дата звернення: 01.04.2025).
- 66.EUAA. Situation in Ukraine and displacement to the EU+: *Trends, drivers and future prospects*. 2025, вересень. Режим доступу: https://euaa.europa.eu/sites/default/files/publications/2025-09/2025_09_EUAA_Ad_hoc_Report_Ukraine_EN.pdf (дата звернення: 15.04.2025).
- 67.Human Rights Watch. Tanks on the Playground: Attacks on Schools and Military Use of Schools in Ukraine. 2023. Режим доступу: https://www.hrw.org/report/2023/11/09/tanks-playground/attacks-schools-and-military-use-schools-ukraine?utm_source (дата звернення: 29.04.2025).
- 68.Returning home from abroad: Trends, drivers, and reintegration challenges among Ukrainian returnees from abroad / *IOM*. July 2025. Режим доступу: <https://dtm.iom.int/reports/ukraine-returning-home-abroad-july-2025?close=true> (дата звернення: 13.05.2025).
- 69.Ukrinform. Russian invaders damage almost 2,200 educational facilities across Ukraine. 2023. Режим доступу: https://www.ukrinform.net/rubric-ato/3539938-russian-invaders-damage-almost-2200-educational-facilities-across-ukraine.html?utm_source (дата звернення: 27.05.2025).
- 70.Varosh. Як громаді організувати дозвілля для дітей та підлітків з родин ВПО. Режим доступу: <https://varosh.com.ua/vijna/yak-gromadi-organizuvaty-dozvillya-dlya-ditej-ta-pidlitkiv-z-rodyn-vpo-infografika/> (дата звернення: 10.06.2025).

Монографії, брошури, статті

- 71.Алексєєнко Т. Ф., Гончар Л. В., Куниця Т. Ю., Бирик Д. Д. Вимушені переселенці: соціально-педагогічні проблеми і досвід підтримки : монографія / за ред. Т. Ф. Алексєєнко. Кропивницький : *Імекс-ЛТД*, 2020. Режим доступу: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/723129/1/4%20%20%D0%92%D0%B8%D0%BC%D1%83%D1%88%D0%B5%D0%BD%D1%96%20%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96_web%20%284%29.pdf (дата звернення: 01.10.2024).
- 72.Андріяш В. І. Соціальна відповідальність держави в сфері забезпечення соціального захисту населення в умовах війни в Україні. *Публічне управління та місцеве самоврядування*. 2023. № 2. С. 3–9. Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/374837099_SOCIALNA_VIDPOVIDALNIST_DERZAVI_V_SFERI_ZABEZPECENNA_SOCIALNOGO_ZAHISTU_NASELENNA_V_UMOVAN_VIJNI_V_UKRAINI (дата звернення: 15.10.2024).

- 73.Басова І. С. Внутрішньо переміщена особа як суб'єкт права соціального забезпечення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 – труд. право; право соц. забезп. Одеса, 2019. 20 с. (дата звернення: 29.10.2024).
- 74.Бех І. Д. Ідентифікація у вихованні та розвитку особистості. Педагогіка і психологія. 2013. № 4 (81). С. 42–49. Режим доступу: <https://dspace.onua.edu.ua/items/e98703e0-0be7-44e8-9f91-4d0b931ae7c8> (дата звернення: 12.11.2024).
- 75.Бойко С., Воропаєва Т. Мовна ідентичність та національна самосвідомість громадян України. *Українознавство: календар щорічник*. 2003. С. 128–133. (дата звернення: 26.11.2024).
- 76.Власов В. Методика викладання курсу «Історія Стародавнього світу. Історія України». Історія і суспільствознавство в школах України: теорія і методика навчання. 2014. № 1–2. (дата звернення: 10.12.2024).
- 77.Вовк Н., Кринична В. Педагогічні умови ефективного формування громадянської компетентності в учнів на уроках трудового навчання. *Вісник науки і освіти*. 2023. № 10 (16). С. 445–451. Режим доступу: <https://perspectives.pp.ua/index.php/vno/article/view/7128> (дата звернення: 24.12.2024).
- 78.Волканова В. В., Муржа Л. І., Мунтян Т. О. Порадник методиста. Типологічний словник уроків (вид, форма, методи та прийоми). *Управління школою*. 2008. № 8–9. С. 2–28. (дата звернення: 07.01.2025).
- 79.Волошин С. М. Особливості змісту соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб до нового соціального середовища. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»*. 2019. № 9. С. 73–76. Режим доступу: https://core.ac.uk/outputs/242610982/?utm_source=pdf&utm_medium=banner&utm_campaign=pdf-decoration-v1 (дата звернення: 21.01.2025).
- 80.Герман Дж. Психологічна травма та шлях до видужання: наслідки насильства – від знущань у сім'ї до політичного терору / пер. з англ. О. Лизак, О. Наконечна, О. Шлапак. Львів : *Вид-во Старого Лева*, 2015. 416 с. (дата звернення: 04.02.2025).
- 81.Гнатюк О. В. Особливості дистанційного навчання учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану. *Освітологічний дискурс*. 2022. № 3–4. С. 2. Режим доступу: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/732434/1/%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82.pdf> (дата звернення: 18.02.2025).
- 82.Гончарова О. А. Методичні умови реалізації ціннісно-діяльнісного підходу при вивченні нової історії в школі при використанні ІКТ. Матеріали науково-практичної конференції. Київ : *Інститут педагогіки НАПН України*, [рік]. С. –. Режим доступу: <https://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/view/925/2319> (дата звернення: 04.03.2025).
- 83.Десятов Д. Використання інтерактивних технологій на уроці історії. *Історія в школі*. 2008. № 2. С. 43. (дата звернення: 18.03.2025).

84. Довбенко Т. Метод проектів в історії шкільництва. *Шлях освіти*. 2005. № 2. С. 47–51. Режим доступу: <https://e-library.mu.edu.ua/cgi-bin/koha/opac-detail.pl?biblionumber=2141615> (дата звернення: 01.04.2025).
85. Єжова О. О. Виховання особистості у новій соціокультурній реальності. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2013. № 7 (33). С. 69–75. (дата звернення: 15.04.2025).
86. Жадан І. В. Громадянська компетентність: соціальні очікування та реалії : монографія. Київ : *Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології*, 2021. 105 с. Режим доступу: <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2022/11/ZhadanMono2022.pdf> (дата звернення: 29.04.2025).
87. Задорожна Л. В. Методичні аспекти реалізації діяльнісного підходу у навчальному процесі. Режим доступу: <http://elibrary.kdpu.edu.ua/xmlui/handle/123456789/6957> (дата звернення: 13.05.2025).
88. Земляна О. В. Діяльнісний підхід навчання історії (з досвіду роботи вчителя історії КЗ «Таранівський ліцей»). Центр професійного розвитку педагогів. 23.01.2024. Режим доступу: https://zm.cprpp.org.ua/news/1705991104/?utm_source (дата звернення: 27.05.2025).
89. Камбалова Я. Генеза уявлень про навчально-методичні комплекси в педагогічній думці: історико-методичний аспект. *Історія в школі*. 2008. № 4. Режим доступу: <https://enpuir.udu.edu.ua/bitstreams/1ffd7d30-47c1-46cb-9325-4b798b43aff4/download> (дата звернення: 10.06.2025).
90. Камбалова Я. Навчаємося у грі (нетрадиційні види уроків узагальнювального повторення з історії середніх віків на прикладі теми 6 "Європа. Візантія. Арабський світ"). 2008. № 2. С. 23. Режим доступу: <https://enpuir.udu.edu.ua/entities/publication/8b58ea9b-2153-49e5-b610-4c902fb87f05> (дата звернення: 01.10.2024).
91. Кердивар В. В., Христенко В. Є. Синдром жертви у внутрішньо переміщених осіб із зони локального воєнного конфлікту : монографія. Харків, 2021. 143 с. Режим доступу: http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/13840/1/Monography_kerdivar_khrystenko.pdf (дата звернення: 15.10.2024).
92. Колісник-Гуменюк Ю. І. Роль соціогуманітарних дисциплін у вихованні патріотизму і національної свідомості особистості. *Збірник наукових праць інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України*. Київ, 2008. Т. Х. Ч. 4. С. 272–279. Режим доступу: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/5129/1/%D0%A0%D0%9E%D0%9B%D0%A%D0%A1%D0%9E%D0%A6%D0%86%D0%9E%D0%93%D0%A3%D0%9C%D0%90%D0%9D%D0%A2%D0%90%D0%A0%D0%9D%D0%98%D0%A5_%D0%94%D0%98%D0%A1%D0%A6%D0%98%D0%9F%D0%9B%D0%86%D0%9D_%D0%A3_%D0%92%D0%98%D0%A5%D0%9E%D0%92%D0%90%D0%9D%D0%9D%D0%86_%D0%9F%D0%90%D0%A2%D0%

- A0%D0%86%D0%9E%D0%A2%D0%98%D0%97%D0%9C%D0%A3_%D0%86_%D0%9D%D0%90%D0%A6%D0%86%D0%9E%D0%9D%D0%90%D0%9B%D0%AC%D0%9D%D0%9E%D0%87_%D0%A1%D0%92%D0%86%D0%94%D0%9E%D0%9C%D0%9E%D0%A1%D0%A2%D0%86_%D0%9E%D0%A1%D0%9E%D0%91%D0%98%D0%A1%D0%A2%D0%9E%D0%A1%D0%A2%D0%86.pdf (дата звернення: 29.10.2024).
93. Корпач Н. Соціальна робота з дослідженням стану адаптації дітей внутрішньо переміщених осіб до нового соціального середовища. *Педагогічний часопис Волині*. 2018. № 1. С. 133–139. Режим доступу: <https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/14189> (дата звернення: 12.11.2024).
94. Котух О. В. Психологічне благополуччя внутрішньо переміщеної особи: адаптація та інтеграція в нову громаду. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2023. Вип. 1. С. 56–61. Режим доступу: <https://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/1289> (дата звернення: 26.11.2024).
95. Кресіна І. О. Національна свідомість. *Енциклопедія Сучасної України*. Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-71053> (дата звернення: 10.12.2024).
96. Максимейко З. П. Миколаївська СЗОШ № 22. Аксіологічні компетентності – основа формування власної системи моральних та духовних цінностей учнів (історія, з досвіду роботи). Режим доступу: <https://www.calameo.com/read/001241009bb276347b39f> (дата звернення: 24.12.2024).
97. Маринченко Г. Технології критичного мислення у розвитку мовленнєвої компетентності майбутніх вчителів історії. *Теорія та методика навчання суспільних дисциплін*. 2020. № 8. С. 22–26. Режим доступу: <https://repository.sspu.edu.ua/bitstream/123456789/12659/1/ТЕКННОЛОГІЇ%20КРІТІЧНОГО%20МИСЛЕННЯ%20У%20РАЗВИТКЕ%20МОВЛЕННЄВОЇ%20КОМПЕТЕНТНОСТІ%20МАЙБУТНІХ%20ВЧИТЕЛІВ%20ІСТОРИЇ.pdf> (дата звернення: 07.01.2025).
98. Мельничук Т. І., Лосєва О. В. Психолого-педагогічна інтеграція дітей у дошкільному закладі із сімей внутрішньо переміщених осіб. *Психологічний часопис*. 2018. № 1. С. 114–125. Режим доступу: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/712712/> (дата звернення: 21.01.2025).
99. Мигаль М. Освіта для ВПО: виклики, особливості та можливості. *Інститут аналітики та адвокації*. 2024. 19 серпня. Режим доступу: https://iaa.org.ua/articles/education-for-idps-challenges-features-and-opportunities/?gad_source=1&gad_campaignid=22613040175&gbraid=0AAAAAp3Jda4awbEUA4W7tHel_ioa8hQQq&gclid=Cj0KCQjwwsrFBhD6ARIsAPnUFD03J_DArEXF5vo1giIMsa-GsTRboLMmozWfnSvdYSi3kwDfdwbHAaArWnEALwwcB (дата звернення: 04.02.2025).
100. Оцінювання навчальних досягнень учнів з особливими освітніми потребами / уклад.: Н. Софій, О. Стягунова, О. Федоренко. Київ : *VIPO*, 2024. 40 с. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/static->

- objects/mon/sites/1/inkluzyvne-navchannya/2024/07/29/Otsinyuvannya.navch.dosyahn.uchniv.z.OOP-metodrekomentatsiyi-2024.pdf (дата звернення: 18.02.2025).
101. Петрович Ж. В. Національні цінності як сучасний державницько-суспільний пріоритет. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. праць. Вип. 21. Кн. 2. Київ : *Інститут проблем виховання НАПН України*, 2017. С. 146–157. Режим доступу: <https://zbirnyk.ipv.org.ua/ua/arkhiv-vipuskiv/product/view/20/401> (дата звернення: 29.04.2025).
 102. Пометун О. І. Формування громадянської компетентності: погляд з позицій сучасної педагогічної науки. *Вісник програм шкільних обмінів*. 2005. № 23. С. 18.
 103. Попок А. А., Дяченко А. В. Приймаюча громада як суб'єкт інтеграції внутрішньо переміщених осіб. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2020. № 2. С. 21–30. Режим доступу: <https://chasopys-ppp.dp.ua/index.php/chasopys/article/view/14> (дата звернення: 27.05.2025).
 104. Проблеми і потреби внутрішньо переміщених осіб: результати якісного дослідження. Режим доступу: <https://activegroup.com.ua/2022/05/31/problems-i-potrebi-vnutrishno-peremishhenix-osib-rezultati-yakisnogo-doslidzhennya/> (дата звернення: 10.06.2025).
 105. Родигіна І. В. Компетентісно орієнтований підхід до навчання. Харків : *Основа*, 2005. 96 с. С. 5. Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Nsod_2014_1_11 (дата звернення: 01.10.2024).
 106. Сірант М. М. Біженці та внутрішньо переміщені особи: співвідношення понять. *Митна справа*. 2015. № 2(2.2). С. 154–159. Режим доступу: [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Ms_2015_2\(2.2\)__28](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Ms_2015_2(2.2)__28) (дата звернення: 15.10.2024).
 107. Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту: навчально-методичний посібник. Київ: *Агентство «Україна»*, 2015. 165 с. Режим доступу: <https://la-strada.org.ua/download/sotsialno-pedagogichna-ta-psychologichna-dopomoga-simm-z-ditmy-v-period-vijskovogo-konfliktu-v-ukrayini> (дата звернення: 29.10.2024).
 108. Спринська З. В. Психологічні особливості внутрішньо переміщених осіб. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. № 6. С. 50–56. Режим

- доступу: http://www.tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/6_2018/11.pdf (дата звернення: 12.11.2024).
109. Тітарь І. О. Поняття та критерії адаптації й інтеграції внутрішньо переміщених осіб і умови скасування статусу переселенця. Соціологія. Київ: «Український соціум», 2016. № 4 (59). С. 57–68. Режим доступу: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2016/10/57-68__no-4__vol-59__2016__UKR.pdf (дата звернення: 26.11.2024).
 110. Трачук П., Явор, О., Білаш О. Механізм забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб: національний та міжнародний аспект. Ужгород: ТОВ «PIK-Y», 2017. 346 с. Режим доступу: https://www.academia.edu/109902467/%D0%9C%D0%B5%D1%85%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%BC_%D0%B7%D0%B0%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%BF%D0%B5%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2_%D0%B2%D0%BD%D1%83%D1%82%D1%80%D1%96%D1%88%D0%BD%D1%8C%D0%BE_%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BC%D1%96%D1%89%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%85_%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1_%D0%BD%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D1%82%D0%B0_%D0%BC%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%B0%D1%81%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8 (дата звернення: 10.12.2024).
 111. Тягло, О. В. Чи просто «увімкнути критичне мислення»? Зміст освіти та освітні практики Нової української школи: матеріали всеукраїнського освітнього форсайту (м. Полтава, 28 квіт. 2021 р.). Полтава: ПОІППО, 2021. С. 46–50. Режим доступу: https://pano.pl.ua/images/new_folder/2021/June/29.06/Buidina/Forsite.pdf (дата звернення: 24.12.2024).
 112. Удод О. Аксіологічний (ціннісний) підхід у методології та методиці історії. Режим доступу: <http://sites.znu.edu.ua/historySciWorks/11/udod.pdf> (дата звернення: 07.01.2025).
 113. Чуйко, О. та ін. Психологічна підтримка вчителів та дітей у часи війни: КОЛИ СВІТ НА МЕЖІ ЗМІН / О. Чуйко, А. Голотенко, В. Шкуро, Л. Залюбовська. 2022. Режим доступу: https://www.researchgate.net/profile/Olena-Chuiko-2/publication/362805862_Psychological_support_for_teachers_and_children_in_times_of_war_WHEN_THE_WORLD_IS_ON_THE_EDGE_OF_CHANGES/links/62ffd6a0e3c7de4c346ae523/Psychological-support-for-teachers-and-children-in-times-of-war-WHEN-THE-WORLD-IS-ON-THE-EDGE-OF-CHANGES.pdf (дата звернення: 21.01.2025).
 114. Шкільна, І. М. Теоретичний аспект формування національно-культурної ідентичності у старших підлітків. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2017. Вип. 21(2). С. 345–

357. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tmpvd_2017_21%282%29__ (дата звернення: 04.02.2025).
115. Attanayake V., McKay R., Joffres M. et al. Prevalence of mental disorders among children exposed to war: a systematic review of 7,920 children. *Med Confl. Surviv.* 2009. Vol. 25, № 1. P. 4. DOI: 10.1080/13623690802568913. Режим доступу: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/19413154/> (дата звернення: 18.02.2025).
 116. АУТТА. Зміна школи та адаптація дитини до нового колективу: поради батькам, учням, класному керівнику. Режим доступу: <http://autta.org.ua/ua/materials/material/Zm-na-shkoli-ta-adaptats-ya-ditini-do-novogo-kolektivu--poradi-batkam--uchnyam--klasnomu-ker-vniku-/> (дата звернення: 04.03.2025).
 117. Blackmore R., Boyle J. A., Fazel M. et al. The prevalence of mental illness in refugees and asylum seekers: a systematic review and meta-analysis. *PLoS Med.* 2020. Vol. 17, № 9. DOI: 10.1371/journal.pmed.1003337 (дата звернення: 18.03.2025).
 118. Charlson F., van Ommeren M., Flaxman A. et al. New WHO prevalence estimates of mental disorders in conflict settings: a systematic review and meta-analysis. *Lancet.* 2019. Vol. 394, № 10194. P. 240–248. DOI: 10.1016/S0140-6736(19)30934-1 (дата звернення: 01.04.2025).
 119. Ehlers A., Clark D. M. A cognitive model of posttraumatic stress disorder. *Behav. Res. Ther.* 2000. Vol. 38. P. 319–345. Режим доступу: <https://icbt.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Ehlers-PTSD-2000.pdf> (дата звернення: 15.04.2025).
 120. Groshovenko O., Prysiashniuk L. Using activity-based approach tools in the work of after-school care groups in primary schools. *Mountain School of Ukrainian Carpaty.* 2024. № 30. P. 90–96. DOI: 10.15330/msuc.2024.30.90-96 (дата звернення: 29.04.2025).
 121. Henkelmann J. R., de Best S., Deckers C. et al. Anxiety, depression and post-traumatic stress disorder in refugees resettling in high-income countries: systematic review and meta-analysis. *J. Psychol. Open.* 2020. Vol. 6, № 4. DOI: 10.1192/bjo.2020.54 (дата звернення: 13.05.2025).
 122. Prib H. A., Beheza L. E., Markova M. V. et al. Psycho-emotional burnout of the personality in the conditions of war. *Journal of Intellectual Disability-Diagnosis and Treatment.* 2023. Vol. 11, № 1. P. 36–46. Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/368691149_Psycho-emotional_burnout_of_the_personality_in_the_conditions_of_war (дата звернення: 27.05.2025).
 123. Horbulin V., Badrak V. Russia's war against Ukraine. How to finally break the four-hundred-year vicious circle. Kyiv: *Brait Buks*, 2024. P. 99.
 124. Klymenko O., Salnikova S., Dembitskyi S. Social Trauma vs Adverse Childhood Experiences of Ukrainian Children of Forced Migrants. *Sociological Studios.* 2024. Vol. 1, № 24. P. 60–68. DOI: 10.29038/2306-3971-2024-01-32-32.

- <https://sociostudios.vnu.edu.ua/index.php/socio/uk/article/view/395> (дата звернення: 01.10.2024).
125. Kostenko Yu. The history of nuclear disarmament in Ukraine. Kyiv: *Yaroslaviv Val*, 2015. 411 p.
 126. Omelchenko Y. Features of psychological assistance to children of forcibly displaced persons in war conditions. *Psychological Journal*. 2024. Vol. 10, No. 4. P. 19–30. DOI: 10.31108/1.2024.10.4.2 (дата звернення: 29.10.2024).
 127. Pfeiffer E., Sachser C., Tutus D. et al. Trauma-focused group intervention for unaccompanied young refugees: “Mein Weg” – predictors of treatment outcomes and sustainability of treatment effects. *Child Adolesc Psychiatry Ment Health*. 2019. Vol. 13. P. 18. Режим доступу: <https://link.springer.com/article/10.1186/s13034-019-0277-0> (дата звернення: 12.11.2024).
 128. Protas O. Social and pedagogical support for internally displaced children under martial law. *Mountain School of Ukrainian Carpaty*. 2022. No. 26. P. 140–144. DOI: 10.15330/msuc.2022.26.140-144 (дата звернення: 26.11.2024).
 129. Samoilova O., Ponomariov V. Adjustment disorders of children patients from internally displaced families. ScienceRise: *Medical Science*. 2018. Vol. 5 (25). P. 48–52. DOI: 10.15587/2519-4798.2018.139783 (дата звернення: 10.12.2024).
 130. Silwal S., Westerlund M., Osokina O. et al. Bullying victimization among adolescents during the early phase of war in Ukraine – A comparative cross-sectional study in 2016–2017. DOI: 10.1111/camh.12770 (дата звернення: 24.12.2024).
 131. Zdioruk S., Yablonskyi V., Tokman V. et al. Ukraine and the Russian World Project: An analytical report. Kyiv: *NISD*, 2014. P. 17–18.

Матеріали конференцій

132. Георгадзе Т. О. Виховний потенціал сім'ї. Особистість, сім'я і суспільство: питання педагогіки та психології : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, Україна, 23–24 листоп. 2018 р.). Київ, 2018. С. 45–47.
133. Золотаренко Т. О., Клямар А. О., Васютіна Т. М. Особливості розвитку критичного мислення програмним засобом Mozabook під час проведення віртуальних екскурсій для здобувачів початкової освіти 1-го року навчання. Трансформації в сучасному освітньому просторі: глибинні аспекти розвитку освіти : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 04 лист. 2021 р.). Суми, 2021. С. 63–65. Режим доступу: https://reicst.com.ua/asp/article/view/conf_pd_2021_16 (дата звернення: 18.02.2025).
134. Солдатова, О. С. Соціально-психологічні особливості адаптації внутрішньо-переміщених осіб. Матеріали третьої міждисципл. наук-практ.

конф. 6 жовтня, 2017 р. Одеса: *Національний університет «Одеська юридична академія»*, 2017. С. 80–83. Режим доступу: <https://dspace.onua.edu.ua/items/13e8d16e-cb55-4819-b101-4d3dd0ad514b> (дата звернення: 18.03.2025).

Енциклопедичні і довідкові видання

135. Психологічна енциклопедія / автор-упорядник О. М. Степанов. Київ : *Академвидав*, 2006. 424 с.
136. Психологія особистості: словник-довідник / за ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. Київ : *Рута*, 2001. 320 с. Режим доступу: <https://sociology.knu.ua/uk/library/psihologiya-osobistosti-slovnik-dovidnik-za-redakciieyu-ppgornostaya-tmtitarenko> (дата звернення: 18.03.2025).

Підручники і посібники

137. Бех І. Д. Виховання особистості : у 2 кн. Київ : *Либідь*, 2008.
138. Баханов К. О., Ницета В. А. Життєтворчі проекти в навчанні історії України: *Посібник для вчителя*. Харків: *Основа*, 2008. 108 с.
139. Виховання національно свідомого, патріотично зорієнтованого молодого покоління як чинник забезпечення національних інтересів України : аналітико-інформаційні матеріали. Київ : *Державний довідник проблем сім'ї та молоді*, 2003. 191 с.
140. Конспект лекцій з дисципліни «Філософія. Історія філософії» для студентів II–III курсів усіх спеціальностей / уклад. О. М. Патеріло. Дніпропетровськ : *ДВНЗ УДХТУ*, 2016. 60 с. Режим доступу: <https://udhtu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/08/0ff713db67aede00cce0921ae36d916a.pdf> (дата звернення: 04.03.2025).
141. Концепція педагогічної освіти. Історія української школи і педагогіки: хрестоматія / упорядн. О. О. Любар ; за ред. В. Г. Кременя. Київ : *Знання, КОО*, 2003. С. 704–718. Режим доступу: <http://194.44.152.155/elib/local/r/r31.pdf> (дата звернення: 25.03.2025).
142. Проектна діяльність у ліцеї: компетентнісний потенціал, теорія і практика : наук.-метод. посібн. / за ред. С. М. Шевцової, І. Г. Єрмакова, О. В. Батечко, В. О. Жадька. Київ : *Департамент*, 2008. 520 с.
143. Старєва, А. М. Методика навчання історії: особистісно орієнтований підхід: навч.-метод. посібн. Миколаїв: *Іліон*, 2007. 152 с.
144. Яковенко Г.Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. Харків: *Видавництво ХНАДУ*, 2017. 324 с. Режим доступу: https://shron1.chtyvo.org.ua/Yakovenko_Halyna/Metodyka_navchannia_istorii_navchalno-metodychnyi_posibnyk.pdf?PHPSESSID=m4t7kot79dmig5qto99sukpbu0 (дата звернення: 14.08.2025).

145. Громадянська відповідальність: 80 вправ для формування громадянської та соціальної компетентностей під час вивчення різних шкільних предметів. 5–9 клас : посібник для вчителя / М. Рафальська, О. Боярчук, Н. Герасим та ін. Київ, 2017. 136 с. Режим доступу: <https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Gromadyanska-vidpovidalnist.pdf> (дата звернення: 14.05.2025).
146. Online-Toolbox: Gefühlsmonster-Scan. Режим доступу: <https://scan.gefuehlsmonster.de/en/> (дата звернення: 04.03.2025).

Автореферати дисертацій

147. Борисов В. В. Теоретико-методологічні засади формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді : автореф. дис. ... д-ра пед. наук. Тернопіль, 2006. 35 с.
148. Ващенко Л. М. Система управління інноваційним процесом в загальній середній освіті регіону : дис. ... д-ра пед. наук. Київ, 2006. 40 с. Режим доступу: <http://dspace.tnpu.edu.ua/handle/123456789/1383> (дата звернення: 05.10.2024).
149. Наджафгулієв Р. І. Адміністративно-правовий статус біженців і вимушених переселенців в Азербайджанській Республіці : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2013. 195 с.
150. Ящук І. П. Формування життєвої компетентності особистості старшокласників загальноосвітніх шкіл України: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07 / *Ин-т проблем виховання НАПН України*. Київ, 2001. 215 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

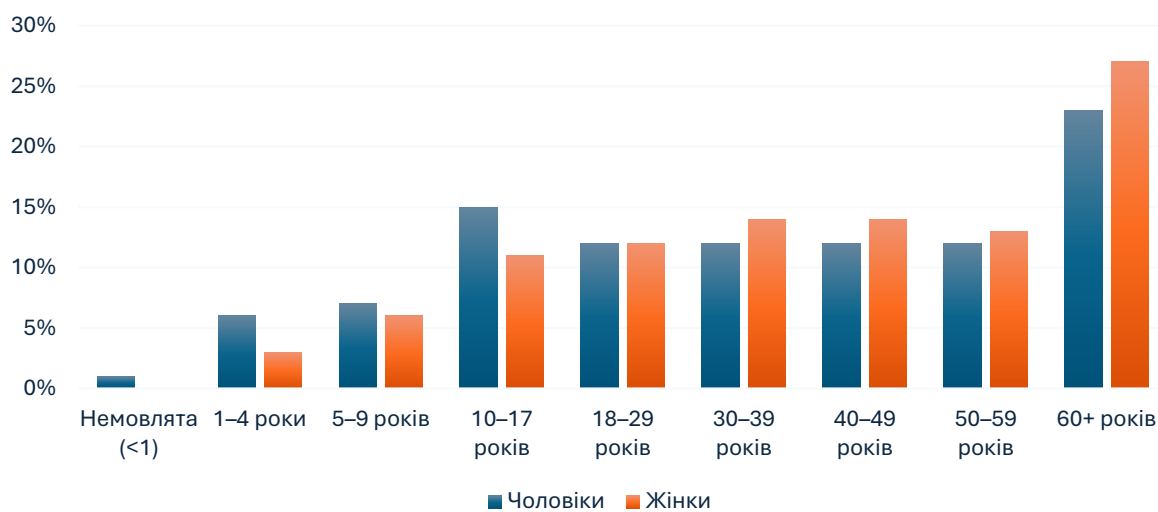
Таблиця 1. Основні нормативно-правові акти щодо внутрішньо переміщених осіб в Україні

№	НПА	Рік	Основне призначення	Ключові положення
1	Постанова КМУ № 509	01.10.2014	Облік ВПО	Встановлює порядок взяття на облік ВПО, видачі довідок та ведення Єдиної інформаційної бази даних; статті 1–5 регламентують обов’язки місцевих органів влади щодо реєстрації переселенців.
2	Постанова КМУ № 637	05.11.2014	Соціальні виплати	Регулює надання адресної допомоги, пенсій та інших виплат; статті 1–4 визначають процедури призначення допомоги та порядок перевірки статусу ВПО.
3	Постанова КМУ № 365	08.06.2016	Уточнення виплат	Уточнює умови соціальних виплат, контроль за призначенням допомоги та перевірку достовірності поданих документів; статті 2–3 деталізують порядок перевірки наявності ВПО.
4	Постанова КМУ № 280	18.04.2018	Житлове забезпечення ветеранів	Пріоритетне надання житла ВПО, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України; статті 1–2 регламентують формування списків та надання житла.
5	Постанова КМУ № 582	26.06.2019	Тимчасове житло	Затверджує порядок формування фондів житла для тимчасового проживання ВПО; статті 1–3 визначають умови відбору житла та забезпечення переселенців тимчасовим помешканням.
6	Накази Мінсоцполітики	різні	Соціальні послуги ВПО	Деталізують процедури соціальної підтримки, фінансування освіти та медичного забезпечення переселенців

Інфографіка 1. Розподіл ВПО за регіонами України (червень 2025 р.)



Структура ВПО за віковими групами та статтю (червень 2025 р.)



Таблиця 2. Проблеми та шляхи їх подолання

Проблема	Наслідки для дітей ВПО	Можливі шляхи вирішення
Психологічний стрес, травматичний досвід переселення	Висока тривожність, емоційна нестабільність, труднощі з концентрацією уваги	Забезпечення психологічної підтримки у школах, створення безпечного та дружнього середовища, робота шкільних психологів
Перерваний або нестабільний освітній процес	Прогалини у знаннях, зниження мотивації до навчання	Індивідуальні освітні плани, додаткові заняття з предметів, гнучкі навчальні програми
Соціальна ізоляція, труднощі у встановленні нових контактів	Відчуття самотності, проблеми з комунікацією, низька соціальна адаптація	Розвиток інклюзивних освітніх практик, залучення дітей до гуртків, наставництво з боку однолітків
Мовні бар'єри (у разі переселення в інший мовний регіон)	Труднощі з розумінням навчального матеріалу, відставання у навчанні	Додаткові мовні курси, двомовна підтримка у школах, адаптаційні програми
Економічні труднощі сімей ВПО	Відсутність навчальних матеріалів, гаджетів, доступу до технологій	Державні та міжнародні програми підтримки (гранти, гуманітарна допомога), забезпечення безкоштовними підручниками та технікою
Відмінності в навчальних програмах	Дезадаптація, нерівномірний рівень знань	Гнучкі методики оцінювання, додаткові адаптаційні курси, індивідуальний підхід
Особливі освітні потреби дітей (когнітивні, емоційні, фізичні)	Ускладнене навчання, низька самооцінка, проблеми у спілкуванні	Інклюзивна освіта, корекційні заняття, співпраця педагогів, психологів і батьків

Таблиця 3. Вплив переселення на родину та шляхи підтримки

Проблема	Наслідки для родини та дітей	Можливі шляхи вирішення
Високий рівень стресу та емоційного виснаження	Тривога, депресивні стани, емоційне вигорання батьків, додатковий тиск через самостійне вирішення освітніх і медичних питань	Психологічна підтримка; групи взаємодопомоги; залучення соціальних служб і волонтерів
Порушення почуття безпеки у дітей	Регрес розвитку, підвищена тривожність, поведінкові розлади, проблеми адаптації у дітей з РАС і порушеннями уваги	Стабільне та передбачуване середовище; адаптовані освітні програми; робота спеціалістів з корекційної педагогіки та дитячих психологів
Соціальна ізоляція та труднощі інтеграції	Відчуженість, стигматизація, обмежений доступ до спеціальних закладів та фахівців, погіршення соціальної адаптації	Інклюзивні програми в школах; просвітницька робота; створення центрів підтримки дітей з особливими потребами
Зниження батьківської самооцінки	Почуття провини, тривожність, невпевненість, соціальна ізоляція	Консультації та психотерапія; батьківські клуби і спільноти; залучення батьків до освітнього процесу

Рис. 1. Таксономія навчальних цілей та результатів Б. Блума

Навчальна мета/рівень		Результат, якого досягають учні
низький рівень	Знання	запам'ятовування і відтворення учнями змісту навчальної інформації, включаючи факти, поняття, терміни й теорії
	Розуміння	здатність учнів сприймати викладене й передавати в іншій формі (своїми словами, іншою мовою, у графіку і т. д.), встановлювати смисл інформації, прогнозувати, виходячи з раніше отриманої інформації
	Застосування	уміння без зовнішньої підказки застосовувати у новій ситуації знання, набуті раніше, використовувати теоретичні знання у життєвій ситуації
високий рівень	Аналіз	уміння учнів розділяти матеріал на окремі складові, порівнювати частини, встановлюючи їхні взаємозв'язки, логіку, класифікуючи, розуміючи модель, структуру їхньої організації
	Синтез	здатність учнів до творчого поєднання частин або елементів у нове ціле з іншими властивостями
	Оцінювання	уміння учнів робити кількісні або якісні оцінки, що ґрунтуються на використанні критеріїв або стандартів, та формулювати ціннісні судження про ідеї, дослідження, рішення, методи тощо

Таблиця 4. Ефективні стратегії розвитку критичного мислення на уроках історії

Назва	Коротка характеристика	Приклад на уроках історії
Таблиця «ЗХД»	Використовується на етапі актуалізації знань та узагальнення. Учні записують, що знають і що хочуть дізнатися, а наприкінці уроку – що дізналися.	На початку уроку про Українську революцію 1917–1921 рр. учні записують, що знають про причини революції, і що хотіли б дізнатися; наприкінці узагальнюють нові факти.
Асоціативний куш	Учні записують або озвучують усі асоціації до запропонованого слова чи словосполучення.	При вивченні теми «Козацька доба» учні створюють асоціативний куш до слова «Гетьман».
Сенкан	Коротке узагальнення теми у п'яти рядках: 1 – тема, 2 – опис, 3 – дія, 4 – ставлення, 5 – синонім.	На тему «Тарас Шевченко»: 1 – поет, 2 – патріотичний, творчий, 3 – писав, малював, виступав, 4 – символ нації, 5 – пророк.
«Есе»	Вільне письмове висловлювання на задану тему.	Написати есе «Роль УПА у збереженні національної самосвідомості».
«Читання з позначками»	Аналіз тексту під час читання з позначками: V – відоме, – – суперечить знанням, + – нове, ? – питання.	Під час читання підручника про Голодомор учні позначають відоме, нове, що викликає сумнів, та запитання для дискусії.
«Кероване читання з передбаченням»	Текст поділяється на фрагменти, кожен завершується інтригуючим епізодом; учні прогнозують продовження.	Розділ про Революцію гідності: після опису подій на Майдані, учні прогнозують, як дії влади вплинуть на подальші протести.
«Кубування»	Учні кидають кубик із завданнями на гранях і виконують завдання чи шукають відповіді.	Кожна грань кубика – питання про події Другої світової війни: причини, наслідки, герої, ключові дати.
«Світове кафе»	Обговорення тем у групах із роллю «хранителів тем»; поступова зміна ролей і підведення підсумків.	Дискусія «Внесок різних національностей у розвиток культури України»; групи обговорюють окремі питання, а «хранителі» записують основні ідеї.
Стратегія «Мапа думок»	Розгалужена схема з центральною темою, що систематизує знання та думки.	Тема «Українські козаки»: центральне коло – «Козаки», відгалуження – «Соціальна структура», «Військова справа», «Культура».

Фішбоун	Схема у вигляді риби: «голова» – проблема, «кістки» – причини та факти, «хвіст» – висновки.	Аналіз причин Першої світової війни: «голова» – війна, «кістки» – альянси, національні конфлікти, економічні причини, «хвіст» – уроки для сучасності.
Метод «Шість капелюхів»	Аналіз ситуації за шістьма показниками: Білий – факти, Жовтий – позитив, Чорний – ризики, Червоний – емоції, Зелений – нові ідеї, Синій – контроль дискусії.	Тема «Реформи гетьмана Мазепи»: кожен капелюх дає різний підхід до оцінки діяльності історичної постаті.
Стратегія «Алфавіт»	Схожа на асоціативний куш, але асоціації розташовуються за алфавітом.	При вивченні теми «Українські національні рухи» учні підбирають ключові слова для кожної літери алфавіту.

*Інфографіка 2. Онлайн-платформи для розвитку критичного мислення учнів
ВПО на уроках історії.*

	PERUSALL	GLOBALORIA	KIALO	EDWAY	PROMETHEUS	ЧЕТВЕРТИЙ БРАТ	ILEARN	EDERA	STEM
тип	СОЦІАЛЬНЕ АНОТОВАНЕ ЧИТАННЯ	СТВОРЕННЯ НАВЧАЛЬНИХ ІГОР	СТРУКТУРОВАНІ ДЕБАТИ	ГОТОВІ ІНТЕРАКТИВНІ ПЛАНИ УРОКІВ	МООС-ПЛАТФОРМА	ІНТЕРАКТИВНІ КУРСИ	ОНЛАЙН-ПЛАТФОРМА ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ЗНО/НМТ	МУЛЬТИМЕДІЙНІ КУРСИ	ІНТЕРАКТИВНА STEM-ПЛАТФОРМА
функції	КОМЕНТУВАННЯ ТЕКСТІВ, СПІЛЬНЕ ОБГОВОРЕННЯ, МОНИТОРИНГ АКТИВНОСТІ	ПРОЕКТУВАННЯ ВЕБ- ТА МОБІЛЬНИХ ІГОР, ІНТЕРАКТИВНЕ ТЕСТУВАННЯ	СТВОРЕННЯ ДЕРЕВ АРГУМЕНТІВ, МОДЕРАЦІЯ ДИСКУСІЙ, ОЦІНКА ЛОГІКИ	ГРУПОВІ ОБГОВОРЕННЯ, ЗАВДАННЯ ДЛЯ РОЗВИТКУ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ	КУРСИ З ІСТОРІЇ, ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ, МЕДІАГРАМОТНОСТІ	АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ, МІНІ-ЕКЗАМЕНИ, ДОДАТКОВІ МАТЕРІАЛИ	ІНТЕРАКТИВНІ ВПРАВИ, ТЕСТИ, ВЕБІНАРИ	ВІДЕОУРОКИ, ІНТЕРАКТИВНІ ЗАВДАННЯ, ПРЕЗЕНТАЦІЇ, МЕДІА-КЕЙСИ	ДОСЛІДЖЕННЯ, ПРОЕКТИ, КОНКУРСНІ КЕЙСИ
МЕТОДИЧНЕ ВИКОРИСТАННЯ	АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ, КОМЕНТАРІ ПІД АБЗАЦАМИ, ОБГОВОРЕННЯ ЧУТЛИВИХ ТЕМ	РЕКОНСТРУКЦІЯ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ, СТОРЕННЯ КВЕСТІВ	ДЕБАТИ «ЗА/ПРОТИ» ІСТОРИЧНИХ РІШЕНЬ, ОЦІНКА РОЛІ ДІЯЧІВ	КЕЙСИ ПРО ПЕРЕСЕЛЕННЯ, СОЦІАЛЬНУ АДАПТАЦІЮ ВПО	ІНТЕРАКТИВНІ ЗАВДАННЯ, АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ, ТЕСТУВАННЯ	РОЗПІЗНАВАННЯ МАНІПУЛЯЦІЙ У ТЕКСТАХ, РОБОТА З ФАКТАМИ	СТВОРЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНИХ ПЛАНІВ, ПОРІВНЯННЯ МИНУЛОГО І СУЧАСНОСТІ	АНАЛІЗ ВІДЕОУРОКІВ, СТОРЕННЯ ІНФОГРАФІКИ, ДИСКУСІЇ	СТАТИСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ІСТОРИЧНИХ ПРОЦЕСІВ, МОДЕЛЮВАННЯ ПОДІЙ
ПЕРЕВАГИ	РОЗВИВАЄ КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ, ЗРУЧНА ДЛЯ ДИСТАНЦІЙНОГО КОНТРОЛЮ	РОЗВИТОК ЛОГІКИ, КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ, МОТИВАЦІЇ ДО НАВЧАННЯ	СТИМУЛЮЄ АНАЛІТИЧНЕ МИСЛЕННЯ, БЕЗПЕЧНЕ ОБГОВОРЕННЯ ЧУТЛИВИХ ТЕМ	ЕКОНОМІЯ ЧАСУ ВЧИТЕЛЯ, АДАПТАЦІЯ КЕЙСІВ ПІД КЛАС	РОЗВИТОК САМОСТІЙНОГО ТА КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ	ФОРМУЄ МЕДІАГРАМОТНІСТЬ, АНАЛІЗ ІСТОРИЧНИХ ПОВІДОМЛЕНЬ	КОНТРОЛЬ ПРОГРЕСУ, ДОСТУПНІСТЬ ДЛЯ УЧНІВ З БУДЬ-ЯКОГО РЕГІОНУ	РОЗВИТОК МЕДІАГРАМОТНОСТІ ТА КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ	РОЗВИТОК ДОСЛІДНИЦЬКИХ НАВИЧОК, ІНТЕГРАЦІЯ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ПІДХОДІВ
МІНУСИ	ПОТРІБЕН СТАБІЛЬНИЙ ІНТЕРНЕТ	ПОТРЕБУЄ ЧАСУ НА ОСВОЄННЯ ІНТЕРФЕЙСУ	АНГЛОМОВНИЙ ІНТЕРФЕЙС	МАТЕРІАЛИ ОРІЄНТОВАНІ НА ПЕДАГОГІВ	ПОТРЕБУЄ САМОСТІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ УЧНІВ	МАТЕРІАЛИ МОЖУТЬ ПОТРЕБУВАТИ АДАПТАЦІЇ ДЛЯ КЛАСУ	МАТЕРІАЛИ РОЗРАХОВАНІ НА СТАРШІ КЛАСИ	ПОТРЕБУЄ ІНТЕГРАЦІЇ У ПЛАН УРОКУ	СПЕЦИФІКА STEM МОЖЕ ПОТРЕБУВАТИ АДАПТАЦІЇ ДО ІСТОРІЇ

НМК – Метод аналізу конкретної ситуації

Тема (10 клас): Депортації народів у СРСР. Депортація кримських татар (1944 р.)

Через історичний приклад діти ВПО розуміють, що вимушене переселення – не їхня вина, це явище, яке вже переживали мільйони людей, і в ньому є ресурси для відновлення.

Завдання 1: «Причини та рішення»

- Проаналізуйте, які політичні та соціальні чинники призвели до рішення Сталіна про депортацію кримських татар.
- Складіть коротку інфографіку: «3 причини – 3 наслідки».

Завдання 2: «Ідентичність у вигнанні»

- Визначте, які традиції кримські татари зберігали в місцях депортації.
- Як це вплинуло на повернення та культурне відродження?

ІКТ-завдання (Google Maps, Canva, Padlet, StoryMapJS)

Завдання 1: Цифрова дошка Padlet «Голоси депортації»

- Учні збирають короткі цитати зі спогадів депортованих.
- Дитина-ВПО (якщо захоче) може додати анонімний голос сучасного переселення.

Завдання 2: Манування «Шлях депортації»

- За допомогою Google Maps створіть маршрут з Криму до місць депортації (Узбекистан, Казахстан).
- Позначте ключові точки, додайте короткі історичні довідки.

Групові міні-проекти (3–4 уроки)

Проект 1. «Пам'ять родини»

- Учні збирають історії про вимушене переселення з власного чи знайомого середовища (повністю добровільно!).
- Порівнюють із депортацією кримських татар.
- Створюють презентацію: «Що спільного? Що відмінного?»

Результат: нормалізація досвіду ВПО без прямого акценту на особистому болю.

Проект 2. «Невидимі речі: що допомагає вижити?»

- Групи аналізують: релігію, мову, побут, громадські зв'язки, ремесла, родинні традиції.
- Створюють відео або комікс про те, як ці елементи допомагали депортованим зберегти себе.

Рефлексивні та підтримувальні вправи (не терапевтичні)

Дуже важливо: учитель не змушує дітей говорити про власний досвід.

Вправа «Карта підтримки»

- Кожен створює умовну карту: хто чи що може підтримати в новому місці.
- Порівняння з історичними прикладами взаємодопомоги в діаспорі кримських татар.

Вправа «Мій ресурсний символ»

- Учні обирають історичний образ/традицію кримськотатарської культури, яка їх надихає.
- Пояснюють – як цей символ може додати сили сьогодні.

*НМК – метод «Бесіда»**Тема: «Українська революція 1917–1921 рр.: боротьба за державність»**Проблемні питання для бесіди*

- Чому українці в умовах хаосу Першої світової війни зуміли створити власні державні інституції?
- Які рішення Легіону Українських Січових Стрільців можна назвати прикладами історичної стійкості?
- Уявіть себе учасником Центральної Ради: які три пріоритети державотворення ви б визначили? Чому?

Завдання для класу

- Міні-діалог: «Що допомагає спільноті вистояти в кризі?» (без персональних історій).
- Створення цифрового «дерева рішень» (Canva / Miro): які рішення УНР були переможними?
- Обговорення фрагмента спогадів учасників бою під Крутами: «Як би ви описали силу духу молоді?»

Тема: «Революція Гідності (2013–2014 рр.) як приклад громадянської стійкості»

Проблемні та рефлексивні запитання

- Чому мирний протест став символом гідності та свободи?
- Які вчинки звичайних людей можна назвати переможними?
- Як волонтерський рух змінив уявлення про громадянську відповідальність?

Завдання

- Вправа «1 історія – 1 сила»: учні вибирають одну історію героя Небесної Сотні й пояснюють, яку рису вона розкриває (відвагу, солідарність, турботу).
- Створення спільної хмаринки слів: «Що для мене означає гідність?»

- Міні-відео або постер: «Моя Україна непереможна, бо...» (не про особистий досвід війни).

*Завдання до методу «Мікрофон»**Тема «Опір Українського народу радянській владі у 1940–1950-х рр.»*

Приклади проблемних запитань:

- Що мотивувало людей протистояти владі у 1940-х роках?
- Як громада підтримувала підпільників?

Тема «Культурне та національне відродження в умовах війни»

Приклади запитань:

- Які твори допомагали людям зберігати дух у складні часи?
- Які уроки відродження національної культури можна застосувати сьогодні?

Завдання до методу «Незакінчене речення»

Тема: «Українська революція 1917–1921 рр.»

- «Провідною силою у створенні УНР була...»
- «Легіон Українських Січових Стрільців відзначився тим, що...»
- «Головна перемога Центральної Ради полягала в...»

Тема: «Революція Гідності (2013–2014 рр.)»

- «Першим сигналом масової мобілізації стало...»
- «Героїзм учасників Небесної Сотні проявився у...»
- «Волонтерський рух допоміг країні...»

Завдання до методу «Мозковий штурм»

Тема: «Російсько-українська війна 2014–2025 рр.: громадянська стійкість та спротив»

- Учні висловлюють ідеї про те, як громада вистояла під час війни.
- Запис всіх пропозицій на дошці, потім колективний аналіз: які дії були ключовими для збереження територій, волонтерського руху, допомоги ЗСУ.
- Завдання для групи: створити схему «Механізми громадянської перемоги».

*Завдання до методу «Дослідник»**Тема: «Українська революція 1917–1921 рр.»*

- 1 група – бої за Київ
- 2 група – формування Легіону Українських Січових Стрільців
- 3 група – підписання Берестейського миру
- 4 група – боротьба за автономію у Галичині
- 5 група – роль дипломатії УНР у світі

Процес:

1. Кожна група отримує картку з фактами та ключовими подіями.
2. Вивчає та обговорює їх у групі.
3. Презентує результат класу.
4. Разом із вчителем роблять узагальнення: що допомогло Україні вистояти, які уроки можна застосувати сьогодні.

Проекти в учнівському самоврядуванні

- «Голос учнівської молоді: історія і сучасність» – збір та аналіз думок школярів про історичні події та їхній вплив на сучасне життя; формування навичок публічної презентації та громадянської активності.
- «Ступені до успіху: життєві та громадянські навички» – проєкт, що поєднує історичні кейси та сучасні життєві сценарії, розвиток лідерських якостей і соціальної відповідальності.
- «Шкільна соціальна реклама: права та обов'язки дітей» – створення інформаційних матеріалів про права людини та громадянські обов'язки на основі історичних прикладів.
- «Як подолати конфлікт?» – аналіз історичних конфліктів, моделей мирного врегулювання, інтеграція психологічних і громадянських практик; особливо актуально для дітей ВПО.
- «Стань творцем свого життя» – розробка індивідуальних і колективних планів розвитку з використанням історичних прикладів успішних особистостей.
- «Пізнай себе через історію свого роду» – дослідження сімейної та локальної історії, формування почуття ідентичності і соціальної згуртованості.
- «Участь молоді у розвитку громади» – проєкт соціальної активності на прикладі історичних громадських ініціатив.

Проекти в гуртковій роботі / проєктних майстернях

- «Відкрий двері добра і довіри» – тематичні дослідження історії взаємопідтримки, волонтерства, гуманітарної допомоги; формування емпатії.
- «Духовна єдність поколінь» – інтерв'ю з ветеранами, дослідження локальної історії, створення мультимедійних матеріалів.
- «Не бути осторонь – творити зміни» – дослідження історичних прикладів соціальних рухів та волонтерських ініціатив.
- «Допоможемо ветерану» – проєкти історичної пам'яті, збір і презентація історій учасників війни.
- «Простягни руку допомоги дітям з особливими потребами» – інтеграція історії, громадянської освіти та соціальної практики.
- «Різні – рівні: подолаємо дискримінацію разом» – вивчення історії міжетнічних відносин, прав людини, розвиток толерантності.

Навчальні (профільні) проєкти

Навчальні проєкти на уроках історії України та всесвітньої історії – дослідження конкретних історичних подій та їх сучасного значення; створення мультимедійних презентацій, плакатів, відеороликів.

- «Героїчна оборона Києва у ХХ столітті: уроки мужності та єдності»
- «Голодомор 1932–1933 років: пам'ять поколінь»
- «Революція Гідності: історія та сучасний вплив»
- «Жінки в українській історії: від княгині Ольги до сучасних героїнь»
- «Міграції та переселення: історичні дослідження та історії ВПО»

Профільні проєкти:

- «Стратегія успіху: історія особистих та національних досягнень»
- «Презентація моєї організації: від локальної громади до історичних моделей управління»
- «Професійні орієнтири успіху у контексті історії України»
- «Твоя інформаційна безпека: від історичних прикладів до сучасного кіберпростору»
- «Великі історичні лідери і сучасні можливості для молоді»

Проекти у Школі самовиховання (класні години)

- «За майбутнє без насильства» – історія конфліктів та миротворчих практик; інтеграція досвіду ВПО.
- «Місто моєї мрії: від історії до сучасних потреб» – формування громадянської активності та локальної ідентичності.
- «Колектив починається з мене» – розвиток соціальних навичок та історичної свідомості через групові проекти.
- «В ім'я твого і мого життя: сторінки історії воєн та героїзму» – дослідження історії воєн, героїзму та їх сучасних уроків.
- «Цінності моєї родини: збереження традицій у часи змін» – проекти на основі локальної історії та досвіду родини.

Анкета для вчителів, які працюють з дітьми ВПО

1. Прізвище та ім'я:

*

2. Назва навчального закладу:

*

3. Область, у якій знаходиться школа:

- Одеська / Odesa
- Миколаївська / Mykolaiv
- Херсонська / Kherson
- Інше: *

4. Педагогічний стаж:

- До 5 років
- 5–10 років
- 10–20 років
- Понад 20 років

5. Класи, які ви викладаєте:

*

6. Кількість учнів ВПО у вашому класі:

*

Адаптація учнів ВПО

7. Наскільки, на вашу думку, учні ВПО адаптовані до навчання в новому закладі?

(1 – дуже складно, 5 – повністю адаптовані)

1 | 2 | 3 | 4 | 5

8. Наскільки успішно учні інтегруються у шкільний та місцевий колектив?

(1 – дуже важко, 5 – легко інтегруються)

1 | 2 | 3 | 4 | 5

9. Які основні труднощі у процесі адаптації спостерігаєте у дітей ВПО?

(оцініть за шкалою: 1 – зовсім не актуально, 5 – дуже актуально)

- Проблеми з навчанням: 1 | 2 | 3 | 4 | 5
- Психологічні та емоційні труднощі: 1 | 2 | 3 | 4 | 5
- Соціальна ізоляція: 1 | 2 | 3 | 4 | 5
- Втрата мотивації до навчання: 1 | 2 | 3 | 4 | 5
- Інше: *

Методи навчання та компетентності

10. Які методи ви застосовуєте для розвитку критичного та творчого мислення у дітей ВПО?

(оцініть ефективність кожного методу: 1 – зовсім не ефективно, 5 – дуже ефективно)

- Дискусії: 1 | 2 | 3 | 4 | 5
- Рольові ігри: 1 | 2 | 3 | 4 | 5
- Кейс-стаді: 1 | 2 | 3 | 4 | 5
- Проектна діяльність: 1 | 2 | 3 | 4 | 5
- Інше: *

11. Наскільки, на вашу думку, уроки історії сприяють формуванню національної ідентичності та громадянської компетентності дітей ВПО?

(1 – зовсім не сприяють, 5 – значно сприяють)

1 | 2 | 3 | 4 | 5

12. Які форми роботи з національної та громадянської тематики ви використовуєте?

- Красознавчі та героїко-патріотичні уроки: 1 | 2 | 3 | 4 | 5
- Проектна діяльність на тему історії та культури: 1 | 2 | 3 | 4 | 5
- Обговорення сучасних соціальних і громадянських проблем: 1 | 2 | 3 | 4 | 5
- Інше: *

Підтримка та ресурси

13. Чи отримуєте ви підтримку у роботі з учнями ВПО?

(оцініть ефективність підтримки: 1 – зовсім не ефективна, 5 – дуже ефективна)

- Психологічна підтримка: 1 | 2 | 3 | 4 | 5
- Методична підтримка: 1 | 2 | 3 | 4 | 5
- Організаційна підтримка: 1 | 2 | 3 | 4 | 5
- Інше: *

14. Які додаткові ресурси були б корисними для вашої роботи з дітьми ВПО?

- Навчальні посібники: 1 | 2 | 3 | 4 | 5
- Цифрові ресурси (комп'ютери, планшети, інтерактивні дошки): 1 | 2 | 3 | 4 | 5
- Психологічні тренінги та курси підвищення кваліфікації: 1 | 2 | 3 | 4 | 5
- Інше: *

15. Наскільки, на вашу думку, комплексне використання адаптованих методик сприяє успішності та соціальній інтеграції учнів ВПО?

(1 – зовсім не сприяє, 5 – значно сприяє)

1 | 2 | 3 | 4 | 5

16. Додаткові коментарі або пропозиції щодо покращення роботи з учнями ВПО:

*

17. Чи надаєте згоду на обробку персональних даних?

- Так
- Ні

Анкета для учнів ВПО

1. Прізвище та ім'я (за бажанням можна анонімно):

*

2. Вік:

*

3. Клас, у якому навчаєтесь:

*

4. З якого регіону ви переїхали?

*

5. Як довго ви вже навчаєтесь у цьому навчальному закладі?

- Менше 1 місяця
- 1–3 місяці
- 3–6 місяців
- Більше 6 місяців

Адаптація до школи та громади

6. Наскільки легко вам адаптуватися до нового навчального закладу?

(1 – дуже складно, 5 – дуже легко)

1 | 2 | 3 | 4 | 5

7. Наскільки комфортно вам у шкільному колективі та місцевій громаді?

(1 – зовсім не комфортно, 5 – дуже комфортно)

1 | 2 | 3 | 4 | 5

8. Які труднощі ви відчуваєте під час адаптації? (можна обрати кілька варіантів)

- Нові друзі / колектив: ☐
- Навчальний матеріал / програма: ☐
- Психологічний стан / стрес: ☐
- Взаємодія з учителями: ☐
- Інше: ☐ *

Навчальні методи та активність

9. Які методи навчання вам найбільше допомагають розуміти історію та інші предмети?

(1 – зовсім не допомагає, 5 – дуже допомагає)

- Дискусії: 1 | 2 | 3 | 4 | 5
- Рольові ігри: 1 | 2 | 3 | 4 | 5
- Проектні завдання: 1 | 2 | 3 | 4 | 5
- Кейс-стаді / аналіз історичних ситуацій: 1 | 2 | 3 | 4 | 5
- Інше: *

10. Наскільки цікаво та зрозуміло вам навчання в школі?

(1 – зовсім не цікаво, 5 – дуже цікаво)

1 | 2 | 3 | 4 | 5

Громадянська позиція та національна ідентичність

11. Чи цікавитеся ви історією України та своєї місцевості?

- Так
- Ні

12. Наскільки ви відчуваєте себе частиною місцевої громади та України загалом?

(1 – зовсім не відчуваю, 5 – дуже сильно)

1 | 2 | 3 | 4 | 5

13. Чи важливо для вас знати про історію та культуру України?

- Так, дуже важливо
- Трохи важливо
- Неважливо

14. Чи відчуваєте ви потребу у додаткових заняттях, щоб краще зрозуміти навчальний матеріал або відчути себе впевненіше у школі?

- Так
- Ні

15. Якщо так, які саме заняття були б корисними?

- Додаткові уроки / репетиторство: ☐
- Групові заняття: ☐
- Позакласні проекти: ☐
- Психологічна підтримка: ☐
- Інше: ☐ *

Загальні враження та потреби

16. Що вам найбільше допомагає почуватися комфортно у школі та в класі?

*

17. Чого вам бракує для комфортного навчання та життя у новому середовищі?

*

18. Чи надасте ви згоду на використання ваших відповідей для дослідження (анонімно)?

- Так
- Ні

Анкета для батьків дітей ВПО

1. Прізвище та ім'я:

*

2. Контактна інформація:

- Телефон: *
- Електронна пошта: *

3. Область проживання:

- Одеська / Odesa
- Миколаївська / Mykolaiv
- Херсонська / Kherson
- Інше: *

4. Скільки у вас дітей шкільного віку?

*

5. Вік вашої дитини/ваших дітей:

*

6. З якого регіону ви переїхали?

*

7. Чи має хтось із ваших дітей особливі освітні потреби або інвалідність?

- Так
- Ні

8. Як переселення вплинуло на здатність вашої дитини/ваших дітей продовжувати навчання?

*

9. У якому форматі зараз навчається ваша дитина?

- Очна у школі приймаючої громади
- Онлайн
- Змішана форма (онлайн + очна)
- Інше: *

10. Якщо навчання онлайн, чи є у дитини доступ до всіх необхідних ресурсів (підручники, приладдя, інтернет, простір для навчання)?

- Так
- Ні
- Частково

11. Якщо ваша дитина змінила школу, як пройшла адаптація?

- Добре
- Задовільно
- Важко
- Інше: *

12. Чи отримувала ваша дитина підтримку від школи у процесі адаптації?

- Психологічна допомога
- Додаткові заняття / репетиторство
- Групові активності
- Не отримувала
- Інше: *

13. Чи відчуваєте потребу у додаткових освітніх заходах для дитини?

- Репетиторство / додаткові уроки
- Групові заняття / проєктні роботи
- Психологічна підтримка
- Інше: *

14. Які труднощі відчуває ваша дитина під час адаптації у школі та в новій громаді?
*

15. Наскільки ваша дитина відчуває себе частиною місцевої громади?

(1 – зовсім не відчуває, 5 – повністю інтегрована)

1 | 2 | 3 | 4 | 5

16. Наскільки важливо для вас і вашої дитини знати історію, культуру та традиції України?

- Дуже важливо
- Трохи важливо
- Не важливо

17. Чи допомагають методи навчання (дискусії, рольові ігри, проєктні завдання, кейс-стаді) дитині краще розуміти матеріал і розвивати критичне мислення?

(1 – зовсім не допомагають, 5 – дуже допомагають)

1 | 2 | 3 | 4 | 5

18. Які додаткові ресурси або підтримка, на вашу думку, допомогли б дитині почуватися впевненіше та адаптуватися?

*

19. Чи надаєте згоду на обробку персональних даних (анонімно)?

- Так
- Ні

Позакласний захід (історико-педагогічний проєкт)

Ідея: це довготривалий інтегрований позакласний захід, у межах якого учні досліджують історію переселень свого регіону та України, аналізують сучасні процеси вимушеної міграції, збирають матеріали, проводять міні-дослідження, створюють мультимедійні продукти та презентують результати у форматі проєктного захисту.

Мета:

навчальна:

- Ознайомити учнів із історією переселень у різні періоди та сучасними викликами; / *хронологічна*
- Пояснити значення адаптації переселенців для розвитку громади та суспільства; / *аксіологічна*
- Розкрити роль історичних джерел (спогади, фото, документи) у збереженні пам'яті про переселення; / *інформаційно-мовленнєва*
- Показати, як історія міста/села допомагає формувати відчуття належності до громади; / *аксіологічна*
- Навести приклади історичних постатей чи подій, що символізують стійкість та відновлення; / *аксіологічна*
- Ознайомити учнів із поняттями «біженець», «переселенець», «внутрішньо-переміщена особа»; / *інформаційна*
- Пояснити значення музеїв та меморіалів у формуванні історичної пам'яті; / *аксіологічна*
- Навчити учнів створювати мультимедійні презентації з використанням ІКТ; / *інформаційно-мовленнєва*
- Ознайомити з методами дослідження історії громади (інтерв'ю, робота з архівами, онлайн-ресурси); / *інформаційно-логічна*
- Показати взаємозв'язок між історичними прикладами переселень та сучасними викликами війни; / *інформаційно-логічна*

розвивальна:

- Розвивати навички аналізу історичних джерел (спогади, документи, фото); / *логічна*
- Формувати критичне мислення через оцінку історичних та сучасних процесів переселення; / *логічна*
- Розвивати вміння узагальнювати та визначати причинно-наслідкові зв'язки у міграційних процесах; / *логічна*
- Сприяти розвитку комунікативних навичок через групові дискусії та презентації; / *інформаційно-мовленнєва*
- Формувати навички роботи з картами та схемами переселень; / *просторова*
- Розвивати емоційну стійкість дітей ВПО через травма-інформований підхід; / *аксіологічна*
- Розвивати творчі здібності через створення постерів, мультимедійних проєктів; / *інформаційно-мовленнєва*

- Розвивати здатність до рефлексії через метод «Незакінчене речення» та метод «Мікрофон»; / *інформаційно-мовленнєва*
- Розвивати здатність бачити історичні події у часовій динаміці; / *хронологічна*

виховна:

- Виховувати повагу до історії та культурної спадщини громади; / *аксіологічна*
- Формувати почуття солідарності та підтримки дітей ВПО; / *аксіологічна*
- Виховувати емпатію через обговорення досвіду переселенців; / *аксіологічна*
- Плекати патріотизм і гордість за українську історію; / *аксіологічна*
- Формувати толерантність до різних культурних і життєвого досвіду; / *аксіологічна*
- Виховувати відповідальність за власні дії у колективі; / *аксіологічна*
- Підтримувати прагнення до співпраці та взаємодопомоги; / *інформаційно-мовленнєва*
- Виховувати повагу до прав людини та демократичних цінностей; / *аксіологічна*
- Формувати культуру пам'яті через роботу з історичними джерелами; / *хронологічна*
- Виховувати бережливе ставлення до спадщини та природи громади; / *громадянська*

Методи та підходи:

1. **Діяльнісний підхід** – учні самостійно збирають матеріали, працюють у групах, презентують результати.
2. **Особистісно-орієнтований підхід** – врахування індивідуальних історій дітей ВПО, можливість висловлюватися добровільно.
3. **Травма-інформований підхід** – створюємо атмосферу безпеки, **не змушуємо** дітей ділитися особистими болючими спогадами, дозволяємо працювати з історичними аналогіями.
4. **ІКТ** – використання мультимедійних презентацій, інтерактивних карт, Padlet/Canva для створення візуальних матеріалів.
5. **Методи інтерактивного навчання:** «Мікрофон», «Незакінчене речення», «Мозковий штурм», «Дослідник».

План заходу:

1. *Вступна частина (30 хв)*
2. *Збір матеріалів (може тривати від одного тижня до місяця)*

3. *Робота в групах (увесь час)*
4. *Екскурсія (за можливості)*
5. *Публічний захист проєктів (45 хв)*
6. *Висновок та рефлексія (15 хв)*

Вступна частина (30 хв)

Етап	Діяльність вчителя	Діяльність учня	Примітки
I. Організаційний	Доброго дня, діти. Сьогодні ми починаємо роботу над важливим і дуже актуальним проєктом, який стосується теми переселень в історії України. Мета нашої зустрічі – зрозуміти, чому люди залишають свої домівки, як це відбувалося раніше і що ми бачимо сьогодні. Сьогодні ми розпочинаємо новий проєкт, і тема його – історія переселень в Україні. Я хочу одразу сказати: ми працюватимемо дуже обережно, уважно та з повагою до кожного з вас. Наше завдання – вивчити історичні процеси, а не особисті історії. Тому ніхто не зобов'язаний говорити про свій досвід чи досвід своєї родини. Якщо хтось захоче поділитися – це буде тільки за бажанням. 		
II. Міні-лекція	Україна проходила через різні періоди, коли люди змінювали місце проживання – і в давні часи, і в новітній історії. Ми подивимось на ці події очима історії: що відбувалося, чому люди ухвалювали певні рішення, як громади підтримували одна одну. Це не про те, аби пережити події заново, а про		

	те, щоб зрозуміти, як влаштовані суспільні процеси, як реагує держава, як люди допомагають одне одному. • Перш ніж говорити про минуле й сучасність, давайте пригадаємо просту річ: кожна людина має своє місце, де їй комфортно та спокійно. Для когось це дім, для когось – школа, для когось – друзі, рідне місто чи просто знайоме оточення. Це нормальна, природна потреба – мати простір, де відчуваєшся захищено. • А історія показує: іноді різні обставини спонукають людей змінювати місце проживання. Це могло бути по-різному в різні часи: хтось їхав будувати нові громади, хтось – бо шукав роботу, хтось – через зміни в державі чи природні умови. Ми розглянемо ці ситуації як історичні явища, щоб зрозуміти, які процеси формували Україну в різні періоди. • В українській історії переселення відбувалися дуже давно. Наприклад, у козацьку добу люди часто переїжджали тоді, коли створювали нові поселення або шукали кращі умови для життя і господарства. Це були звичайні, життєві причини: доступ до води, землі, торгівлі. • У XIX столітті частина українців переселялася в межах імперій – наприклад, освоювати нові території, працювати на промислових підприємствах чи займатися землеробством. • У XX столітті переселення теж було різним: одні люди переїжджали через розвиток міст і будівництво заводів, інші – через зміни в економіці. Але знову ж таки, ми дивимось на це як на історичний процес, який впливав на розвиток України. • Сьогодні в Україні переселення також є частиною нашого життя. І нам важливо зрозуміти: кожне переселення – це завжди історія про людей, їхню адаптацію та підтримку з боку громади. Наш проєкт саме про те, як українське суспільство реагує на зміни, допомагає новим мешканцям і як разом створює атмосферу безпеки та взаєморозуміння». Перш ніж продовжити, давайте уточнимо кілька понять. Я поясню їх просто та доступно.		
--	---	--	--

	Це не перевірка і не тест – просто щоб ми говорили однією мовою. • Переселенець – це загальний термін. Це людина, яка з певних причин залишає своє місце проживання і переїжджає в інше – тимчасово чи назавжди. Причини можуть бути різними: економічними, природними, сімейними, політичними. • Біженець – це людина, яка змушена покинути свою країну через війну, переслідування або небезпеку. Важливо: біженець перетинає державний кордон. • Внутрішньо переміщена особа (ВПО) – це людина, яка теж була змушена виїхати через війну чи небезпеку, але залишилася в межах своєї країни. У випадку України – переїхала з небезпечної або окупованої території в безпечнішу частину держави Нам важливо пам'ятати, що всі ці поняття описують ситуацію, а не людину як особистість. Кожна людина – це насамперед її характер, здібності, мрії, таланти, а не її статус чи місце проживання	<i>Зараз я хочу попросити вас подумати разом зі мною. Ми поговоримо в загальних рисах, не про особистий досвід, а про історичні та життєві ситуації.</i> <i>Запитання будуть простими. Якщо хтось не хоче відповідати – це абсолютно нормально.</i> <i>Як ви думаєте, чому люди в минулому могли змінювати місце проживання?</i> <i>А які причини переселень можуть бути сьогодні?</i> <i>Як, на вашу думку, громада може підтримати нових людей, які приїхали?</i>	<i>логічна аксіологічна</i> <i>логічна</i> <i>логічна</i> <i>логічна</i>
III. Інструкція	Діти, зараз ми переходимо до важливого етапу нашого проєкту – збору матеріалів. Це той момент, коли кожен із вас стає невеликим дослідником, істориком і навіть журналістом. Я поясню, що саме ми будемо робити, як працюватимемо, і що ви зможете обрати для себе залежно від ваших інтересів та комфорту. Спробуємо створити невеликий проєкт про те, як різні громади ставилися до переселень у різні часи, і як сьогодні допомагають людям, які приїжджають жити поруч із нами. Щоб наш проєкт був цікавим і живим, нам потрібні: • старі фото або документи громади, • спогади чи розповіді людей, • матеріали з музеїв або архівів, • публікації з офіційних джерел, • мультимедійні матеріали, • інтерактивні карти та схеми.	Група 1. «Архіваріуси громади» <i>Завдання:</i>	

	Ми НЕ збираємо особисті складні історії. Усе, що ви досліджуєте, має бути комфортним для вас. Як буде відбуватися збір матеріалів <i>У нас є кілька напрямів роботи, і кожна група зможе обрати той, що найбільше їй підходить. Я зараз їх назву й коротко поясню.</i> Кожен із вас може обрати групу за інтересами. Якщо ви не хочете працювати з інтерв'ю або фотографіями – ви можете бути в групі, де комфортніше працювати з текстами чи презентаціями. Головне правило: ніхто не змушений робити щось, що може бути емоційно складним.	• знайти старі фото або карти вашого міста/села; • зібрати інформацію про те, як розвивалася громада; • переглянути офіційні сайти або красномовчі ресурси. <i>Додатково:</i> • використання Google Images (за попереднім погодженням вчителя), • створення хмарної папки у Google Drive, • робота у Canva для оформлення зібраних матеріалів. Група 2. «Дослідники історії» <i>Завдання:</i> • знайти інформацію про історичні переселення різних періодів; • підготувати короткі оглядові тексти; • зібрати цитати з історичних джерел (без травматичного змісту). <i>Додатково:</i> • онлайн-ресурси з історії (надаю список безпечних сайтів), • створення спільного документа Google Docs, • використання інтерактивних карт (MapChart, Google Earth). Група 3. «Інтерв'юери» <i>Завдання:</i> • підготувати дуже прості, нейтральні запитання для інтерв'ю з дорослими (батьками, учителями, бібліотекарями); <i>Приклад запитань:</i> «Як змінювалося наше місто/село за останні роки?» «Які традиції є у нашій громаді?»
--	---	---

	Усі завдання – загальні, нейтральні, без опису особистих переживань. У кожній групі ми обираємо ролі: • Координатор – слідкує за виконанням завдання. • Аналітик – перевіряє інформацію. • Дизайнер – працює з оформленням. • Доповідач – готує презентацію. • Технічний спеціаліст – відповідає за додаткові завдання (Canva, Slides, Drive). Ролі гнучкі – ви можете мінятися Інструкція на перший тиждень роботи На першому етапі я попрошу кожну групу: 1. створити один спільний документ у Google Docs/Drive; 2. дати йому назву своєї групи; 3. записати план роботи; 4. почати збір матеріалів у комфортному темпі; 5. додавати знайдене з посиланнями на джерела; 6. ставити мені запитання, якщо якась інформація здається суперечливою. Ваша задача – зібрати те, що дозволить розповісти про громаду, історію переселень та приклади підтримки людей у різні часи Пам'ятка! Ми не оцінюємо нічий особисті історії. Наша робота – це проект про громаду, історію, підтримку, взаємодію. Кожен із вас робить свій внесок у спільну справу. Ваші матеріали стануть частиною великого класного проєкту, який ми представимо на завершальному етапі.	«Що допомагає новим мешканцям швидше адаптуватися?» Інтерв'ю проводиться тільки за згодою дорослих. Додатково: • використання диктофону на телефоні (за згодою дорослих), • створення аудіофайлів у Google Drive, • оформлення результатів у вигляді аналізу (інфографіка) PowerPoint/Canva. Група 4. «Візуальні дизайнери» Завдання: • створити постери, колажі, картки пам'яті, • оформити презентації для фінального захисту. Додатково: • Canva, Padlet, PowerPoint, Google Slides. Група 5. «Аналітики» Завдання: • зібрати інформацію, яку зібрали інші групи, • впорядкувати її, • зробити хронологічні таблиці, схеми й діаграми. Додатково: • Google Sheets, • онлайн-лінійки часу (TimeLine JS), • схеми у Miro / Canva.	
--	--	--	--

Висновок та рефлексія (15 хв)

Друзі, ми з вами сьогодні виконали дуже важливу і водночас непросту роботу. Ми дослідили шляхи переселень українців у різні історичні епохи, спробували зрозуміти, що саме відчувала людина, яка змушена змінювати місце проживання, та зібрали багато цінних матеріалів.

Перш ніж ми завершимо проєкт, я пропоную зробити невелику рефлексію – тобто подумати, що нового ми дізналися, які почуття у нас виникли, що нас вразило чи здивувало.

Я наголошую ще раз:

- **ви можете говорити лише те, що для вас комфортно;**
- **можна не ділитися особистим досвідом;**
- **можна говорити лише про історію, про матеріал, про свої думки як дослідників.**

Метод «Незакінчене речення»

Зараз я запропоную кілька фраз. Ви обираєте одну, яку хочете завершити.

Приклади фраз:

- *«Сьогодні я дізнався/дізналася, що...»*
- *«Найбільше мене здивувало...»*
- *«Під час роботи в групі я зрозумів/зрозуміла...»*
- *«Для мене важливо було дізнатися про те, що...»*
- *«Тепер я по-іншому бачу...»*
- *«Мені сподобалося, що...»*
- *«Для мене було відкриттям...»*

Метод «Мікрофон»

А тепер – мікрофон. Уявімо, що я передаю вам символічний мікрофон. Хто тримає його – говорить одне коротке речення.

Правила прості:

1. *Говорить лише той, у кого «мікрофон».*
2. *Не коментуємо відповіді інших.*
3. *Не перебиваємо.*
4. *Висловлюємося коротко й доброзичливо.*

Я передаю мікрофон першому добровольцю. Якщо ви не хочете говорити – просто передайте далі.

Дякую кожному з вас. Протягом усього часу ви працювали дуже уважно та відповідально. Ми торкнулися важливої частини історії України, у якій переплітаються і складні, і сильні моменти. Ви показали повагу один до одного та до історій людей – і минулих, і сучасних.

Нагадую: якщо під час проєкту у когось виникли сильні емоції чи просто хочеться поговорити – завжди можете підійти після уроку, і ми знайдемо час спокійно поспілкуватися.

Дякую за вашу зрілість, підтримку одне одного і якісну роботу.